

Σ. ΦΡΟΥΝΤ

**ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΛΟΓΙΑ
ΤΩΝ
ΘΡΗΣΚΕΙΩΝ**

Ο Μωσής & ο Μονοθεϊσμός

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
ΣΑΚΗ ΣΤΑΥΡΟΥ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	9
Πρόλογος Ι, γράφτηκε πριν από το Μάρτη του 1933 στη Βιέννη	11
Δεύτερος πρόλογος, Ιούνιος 1939, στο Λονδίνο	15

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

Ιστορική υπόθεση	19
Λανθάνουσα περίοδος και παράδοση	32
Η αναλογία	42
Εφαρμογή	57
Ακανθώδη σημεία	79

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

Περίληψη	97
Ο λαός του Ισραήλ	100
Ο μεγάλος άντρας	104
Η πρόοδος στην πνευματικότητα	112
Η παραίτηση από τα ένστικτα	119
Πόση αλήθεια έχει η θρησκεία	131
Η επάνοδος του απωθημένου	135
Η ιστορική αλήθεια	140
Η ιστορική εξέλιξη	146

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στο τέρμα μιας τεράστιας πνευματικής σταδιοδρομίας, που υπήρξε σταθμός για την επιστήμη του ανθρώπου, ο Φρόντντ επιχειρεί ίσως το μεγαλύτερό του εγχείρημα. Γράφει, αφενός μεν ένα βιβλίο που αποτελεί το συνθετικότερο έργο του, αφετέρου δε ανατρέπει το αρχικό θεμέλιο, πάνω στο οποίο στηρίχτηκε η πίστη των ομοφύλων του και η καταπληκτική ιστορική δράση ενός από τους αρχαιότερους λαούς. Με μια σειρά ιστορικών παραδειγμάτων, αλλά και με παραλληλισμούς, βασισμένους στα πορίσματα των αναλυτικών του ερευνών, αποδεικνύει πως ο Μωυσής δεν ήταν Εβραίος, αλλά Αιγύπτιος. Η περιλήψη της σχετικής του εργασίας που την παραθέτει στον ανά χείρας τόμο είναι αρκετά διαφωτιστική.

Αλλά η σημασία του γεγονότος δεν έγκειται σ' αυτό. Οι γονιμότερες εργασίες του Όττο Ραντ για «Το Μύθο της γέννησης του ήρωα» απέδειξαν το κοινό βάθος πάνω στο οποίο στηρίζονται οι σχετικές παραδόσεις όλων των λαών. Ο ήρωας, κατά κανόνα, κατάγεται από ευγενείς και τις περισσότερες φορές είναι βασιλόπουλο. Η γέννησή του έρχεται ύστερα από μεγάλες δυσκολίες. Διάφορα σημεία προοιωνίζουν πως αποτελεί μια απειλή για τον πατέρα: Για τούτο πάντα δίνεται η διαταγή να τον σκοτώσουν. (Χαρακτηριστική η περίπτωση του Οιδίποδα στην ελληνική μυθολογία). Κατά κανόνα σώζεται από ζώα ή από ταπεινούς ανθρώπους π.χ. από βοσκούς. Μετά από ορισμένο χρονικό διάστημα ξαναβρίσκει τη θέση του κι αποκτάει μεγάλη φήμη.

Όλοι αυτοί οι μύθοι περικλείουν τη σύγκρουση ανάμεσα στον ήρωα και στον πατέρα του. Ο μύθος του Μωυσή παρουσιάζει μια αντιστροφή αναφορικά με την καταγωγή του. Η Βίβλος διηγείται ότι κατάγεται από ταπεινούς γονείς και σώζεται στο ποτάμι, από τη θυγατέρα του Φαραώ. Σύμφωνα όμως με τον Ed. Mayer, ο μύθος αυτός έχει τροποποιηθεί κι η αρχική του υφή συμπίπτει με τον κοινό μύθο, που συναντάμε σ' όλους τους λαούς. Ο Φρόντ μάλιστα αναφέρει πως υπάρχει και σχετική περικοπή του Φλάβιου Ιωσήφ για την εκδοχή αυτή. Τέλος δε ο Ρανκ υποστηρίζει πως η αλλαγή του μύθου έγινε από τους Ιουδαίους για λόγους εθνικούς, για να παρουσιαστεί σαν εβραϊκή η καταγωγή του Μωυσή.

Έτσι τα πορίσματα πείθουν πως ο Μωυσής ήταν ένας ευγενής Αιγύπτιος στην υπηρεσία του Φαραώ Αμενχοτέπ, ο οποίος εισήγαγε το Μονοθεϊσμό. Όταν αυτός έπεσε και ο Μωυσής αναγκάστηκε να φύγει, έγινε ηγέτης των καταπιεζομένων Ιουδαίων και σε άλλη περιοχή εξακολούθησε το μεγαλόπρεπο έργο του μεγάλου Φαραώ.

Έτσι από την αρχική αυτή ιστορική πηγή προέρχεται ο μονοθεϊσμός και η τεράστια επηρροή του, που από τότε εξασκεί πάνω στα πεπρωμένα της ανθρωπότητας.

Είναι αλήθεια πως παρ' όλη την ποζιτιβιστική μεθοδολογία του Φρόντ, το έργο του αυτό είναι από τα βασικότερα και διαφωτίζει με τολμηρό τρόπο και τις πιο άγνωστες πτυχές του θρησκευτικού φαινομένου.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ Ι

ΓΡΑΦΤΗΚΕ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΟ ΜΑΡΤΗ ΤΟΥ 1930 ΣΤΗ ΒΙΕΝΝΗ

Με την τόλμη εκείνου που δεν έχει πια μεγάλα πράγματα ή σχεδόν τίποτα να χάσει, σκοπεύω στο προκείμενο να ξαναπάρω, για δεύτερη φορά, μια πολύ δικαιολογημένη απόφαση και να γράψω το συμπέρασμά μου για τις δύο μελέτες μου για το Μωυσή που δημοσιεύτηκαν στο Imago τόμ. 13ος τεύχη 1 και 3. Ολοκληρώνοντας την τελευταία μου μελέτη φανταζόμουν πως οι δυνάμεις μου δε θα μου επέτρεπαν να γράψω αυτό το συμπέρασμα¹.

Φυσικά είχα υπόψη μου την παρακμή των δημιουργικών ικανοτήτων που φέρνουν τα γεράματα, κι ακόμα λογάριαζα κι άλλα εμπόδια. Ζούμε σε πολύ παράξενη εποχή και με έκπληξη διαπιστώνουμε πως η πρόοδος συμμαχεί με τη βαρβαρότητα. Στη Σοβιετική Ρωσία ανέλαβαν να εξασφαλίσουν σ' ένα λαό από εκατό εκατομμύρια ψυχές, που ζούσε καταδυ-

1. Δε συμμερίζομαι τη γνώμη του συγχρόνου μου Μπέρναρ Σω, που ισχυρίζεται πως οι άνθρωποι θα ήταν ικανοί να κάνουν κάτι καλό μόνο αν τους ήταν δυνατό να ζήσουν 300 χρόνια. Η επιμήκυνση της διάρκειας της ζωής δε θα χρησίμευε σε τίποτα, εξόν από το να μεταμορφώσει ολότελα τις συνθήκες της ζωής.

ναστευόμενος καλύτερους βιοτικούς όρους. Οι αρχές στάθηκαν αρκετά τολμηρές γιατί τον απέκοψαν από το ναρκωτικό της θρησκείας, κι αρκετά μυαλωμένες γιατί του παραχώρησαν μια λογική δόση σεξουαλικής ελευθερίας. Ταυτόχρονα όμως, τον υπέβαλαν στον πιο ωμό καταναγκασμό αφαιρώντας του κάθε ελευθερία σκέψης. Με ανάλογη σκληρότητα χάραξαν στο μυαλό των Ιταλών το αίσθημα της ευταξίας και το συναίσθημα του καθήκοντος. Και πραγματικά νιώθουμε μεγάλη ανακούφιση όταν διαπιστώνουμε πώς για το γερμανικό λαό, η επάνοδος σε μια σχεδόν προϊστορική βαρβαρότητα έγινε ανεξάρτητα από κάθε ιδέα προόδου. Όπως κι αν είχε το πράγμα, διαπιστώνουμε σήμερα πως οι συντηρητικές δημοκρατίες έγιναν οι φύλακες της προόδου και του πολιτισμού, και περίεργο πράγμα, η καθολική Εκκλησία αντιπαρατάσσει στον κίνδυνο μια έντονη αντίσταση, αυτή που ως τώρα ήταν ο αδυσώπητος εχθρός της ελευθερίας της σκέψης και της προόδου της γνώσης!

Εδώ ζούμε σε μια καθολική χώρα, υπό την προστασία της Εκκλησίας, αβέβαιοι αναφορικά με τη χρονική διάρκεια αυτής της προστασίας. Ωστόσο, όσο καιρό θα βαστάει θα διστάζουμε φυσικά να προβούμε και στο παραμικρό, που θα προκαλούσε την εχθρότητα της Εκκλησίας.

Δεν πρόκειται καθόλου για δειλία αλλά για σωφροσύνη. Ο καινούριος εχθρός, που οπωσδήποτε θ'

αποφύγουμε να εξυπηρετήσουμε τα συμφέροντά του, είναι πιο επικίνδυνος από τον παλιό, γιατί μ' αυτόν είχαμε συνηθίσει να ζούμε ειρηνικά. Οι ψυχαναλυτικές έρευνες, οπωσδήποτε, αντιμετωπίζονται με δυσπιστία από τους καθολικούς και θεωρούμε πως δεν έχουν άδικο. Όταν οι έρευνές μας μάς οδηγούν στο συμπέρασμα πως η θρησκεία είναι μια νεύρωση της ανθρωπότητας, όταν μας δείχνουν πως η φοβερή δύναμή της εξηγείται με τον ίδιο τρόπο, όπως και η νευρωτική ιδεοληψία ορισμένων ασθενών μας, είμαστε βέβαιοι πως προκαλούμε τη μεγαλύτερη μνησικακία από μέρους των αρχών αυτής της χώρας. Διασαφηνίζουμε, άλλωστε, πως δεν έχουμε να προσθέσουμε τίποτα σε ό,τι ως τώρα έχουμε πει καθαρά, πριν από είκοσι πέντε χρόνια, όλα αυτά όμως ξεχάστηκαν από τότε, και δίχως άλλο δε θα 'ταν ανώφελο να τα υπενθυμίσουμε σήμερα απεικονίζοντάς τα και μ' ένα τυπικό παράδειγμα, για τον τρόπο που ιδρύονται οι θρησκείες. Ωστόσο, όμως, ίσως ν' αντιμετωπίσουμε την πιθανότητα να απαγορευτεί η εξάσκηση της ψυχανάλυσης.

Αυτές οι βίαιες μέθοδοι καταναγκασμού δεν είναι καθόλου ξένες για την Εκκλησία, που βλέπει στο γεγονός ότι τις εξασκούν άλλοι, μια προσβολή για τα προνόμιά της. Οπωσδήποτε όμως, η ψυχανάλυση πού, στο διάστημα της ζωής μου, την είδα να απλώνεται σ' όλες τις χώρες, δε διαθέτει πουθενά αλλού

πολιτιμότερη στέγη, απ' αυτήν που έχει σε τούτη εδώ την πολιτεία, όπου γεννήθηκα και μεγάλωσα.

Και αυτό δεν το πιστεύω μόνο, ξέρω πως αυτός ο εξωτερικός κίνδυνος θα με εμποδίσει να δημοσιεύσω το τελευταίο μέρος αυτής της εργασίας για το Μωυσή. Προσπάθησα ακόμα να εξουδετερώσω τη δυσκολία αυτή, λέγοντας μόνος μου, πως οι φόβοι μου αυτοί προέρχονται από το ότι υπερεκτιμούσα την ίδια τη σημασία μου. Δίχως άλλο οι αρχές θα παρέμεναν ολότελα αδιάφορες για τα γραφόμενά μου για τον Μωυσή και την καταγωγή των μονοθεϊστικών θρησκειών. Μα αυτό είναι αληθινά βέβαιο; Μου φαίνεται μάλλον πως η κακοβουλία και η ανάγκη να δημιουργηθούν εντυπώσεις θα αντικαταστήσουν την εμπιστοσύνη που μου απέδιδαν οι σύγχρονοί μου. Λοιπόν, δίχως να θέλω να δημοσιεύσω αυτήν την εργασία, θα τη γράψω, και μάλιστα μια που, εδώ και δύο χρόνια έχω κρατήσει σχετικές σημειώσεις και δε μου απομένει παρά να τις προσθέσω στα δύο προηγούμενα άρθρα. Ύστερα η μελέτη μου θα περιμένει στη σκιά τη στιγμή της έκδοσής της, και μάλιστα όταν θα μπορούν να πουν σε κάποιον που θα φτάσει στα ίδια συμπεράσματα με τα δικά μου: «Σε ζοφερότερες ημέρες, έζησε ένας άνθρωπος που σκεφτόταν όπως εσείς».

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΙΙ

ΙΟΥΝΙΟΣ 1938, ΛΟΝΔΙΝΟ

Σ ' όλη τη διάρκεια της σύνταξης αυτής της εργασίας για το Μωυσή, ξεχωριστά μεγάλες δυσκολίες –εσωτερικοί ενδοιασμοί, εξωτερικά εμπόδια– με βάραιναν. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, το τρίτο και τελευταίο μέρος της εργασίας μου έχει δύο προλόγους που αντιφάσκουν και αλληλοαναιρούνται. Πραγματικά, στο σύντομο αυτό διάστημα που χώρισε τις δύο εισαγωγές, οι βιοτικές συνθήκες του συγγραφέα άλλαξαν εντελώς. Την εποχή του πρώτου μου προλόγου, ζούσα υπό την προστασία της Εκκλησίας και φοβόμουν πως, δημοσιεύοντας το βιβλίο μου, θα έχανα την προστασία της. Φοβόμουν επίσης μη μου απαγορεύσουν να εργάζομαι και αυτό θα σήμαινε την ίδια απαγόρευση για όλους τους γιατρούς και τους σπουδαστές της ψυχανάλυσης στην Αυστρία. Ύστερα, ξαφνικά, ξέσπασε η γερμανική εισβολή και ο καθολικισμός έδειξε πως ήταν, σύμφωνα με τη βιβλική έκφραση «ένα εύθραυστο καλάμι». Βέβαιος πως θα με κατεδίωκαν, όχι μόνο για τις αντιλήψεις μου, αλλά και εξαιτίας της «φυλής» μου, εγκατέλειψα, μαζί με πολλούς φίλους

μου, την πόλη που, από την τρυφερή παιδική μου ηλικία και για 78 ολόκληρα χρόνια, τη θεωρούσα για πατρίδα μου.

Βρήκα στην όμορφη, ελεύθερη και γενναίοψυχη Αγγλία την πιο φιλική υποδοχή. Εδώ ζω τώρα, σαν ευπρόσδεκτος φιλοξενούμενος, αναπνέω μακριά από τους τυράννους, ελεύθερος να διαβάζω και να γράφω, και θα έλεγα σχεδόν και να σκέφτομαι, όπως εγώ το εννοώ και όπως πρέπει να το κάνω. Και τολμώ επιτέλους να δημοσιεύσω το τελευταίο αυτό τμήμα της εργασίας μου.

Τώρα πια δεν ορθώνονται μπροστά μου εμπόδια, τουλάχιστον εμπόδια φοβερά. Εδώ και μερικές βδομάδες, από τότε που βρίσκομαι εδώ, έλαβα αναρίθμητα γράμματα από φίλους που μου εξέφραζαν την ικανοποίησή τους μαθαίνοντας πως βρίσκομαι στο Λονδίνο, ακόμα και άγνωστοι και πρόσωπα ολότελα ξένα προς τις εργασίες μου, αλλά που απλώς επιθυμούσαν να μου εκφράσουν την ευχαρίστησή τους για το ότι εδώ βρήκα την ασφάλειά μου και την ελευθερία μου. Επίσης εξαιρετικά συχνά, για έναν ξένο, λάβαινα και γράμματα, τους επιστολογράφους των οποίων φαινόταν να απασχολεί η σωτηρία της ψυχής μου, στα οποία μου υποδείκνυαν τας τρίβους του Κυρίου επιδιώκοντας να με δια φωτίσουν για το μέλλον του Ισραήλ.

Οι καλοί αυτοί άνθρωποι που μου έγραφαν αυτά τα γράμματα, δεν ήξεραν πολλά πράγματα για μένα,

ωστόσο περιμένω πως θα χάσω τη συμπάθεια πολλών επιστολογράφων μου –κι από ορισμένους άλλους επίσης– την ημέρα που η μετάφραση του βιβλίου αυτού για το Μωυσή, θα διαβαστεί από τους καινούριους συμπολίτες μου.

Αναφορικά με τις εσωτερικές μου δυσχέρειες, ούτε οι πολιτικές μεταπτώσεις, ούτε η αλλαγή της κατοικίας μπόρεσαν ν' αλλάξουν τίποτα. Τώρα, όπως και τότε, αμφιβάλλω για την ίδια μου την εργασία και δε νιώθω να βρίσκομαι –όπως θα έπρεπε να 'ναι κάθε συγγραφέας– σε στενή επαφή με το έργο μου. Αυτό δε σημαίνει πως δεν έχω πεισθεί για την ορθότητα των συμπερασμάτων μου. Εδώ και είκοσι πέντε χρόνια, από την εποχή του *Τοτέμ* και *Ταμπού* (1912) δεν έχω αλλάξει γνώμη. Αντίθετα οι πεποιθήσεις μου στερεώθηκαν περισσότερο. Εξακολουθώ να είμαι πεπεισμένος πως τα θρησκευτικά φαινόμενα σχετίζονται με τα ατομικά νευρωτικά συμπτώματα, συμπτώματα που μας είναι πολύ γνωστά ως επαναλήψεις σπουδαίων γεγονότων, από καιρό λησμονημένων τα οποία έλαβαν χώρα την εποχή της πρωτόγονης ιστορίας της ανθρώπινης οικογένειας. Απ' αυτήν ακριβώς την αρχή αντλούν τα φαινόμενα τον ιδεολογικό χαρακτήρα τους και στην αναλογία της αλήθειας που περικλείουν οφείλουν την επίδρασή τους πάνω στους ανθρώπους. Και εξαιτίας του παραδείγματος που διάλεξα, δηλ. την περίπτωση του Ιουδαϊκού μονοθεϊσμού, μου γεννήθηκε αυτή η αβεβαιότητα

και το ότι έφτασα στο σημείο ν' αναρωτιέμαι αν πέτυχα να υποστηρίξω τη θέση μου. Σύμφωνα με την κριτική άποψή μου, η εργασία αυτή για το Μωυσή μοιάζει με μια χορεύτρια που χορεύει στις μύτες. Αν δεν μπορούσα να στηριχτώ στις ψυχαναλυτικές ερμηνείες του μύθου, που μας διηγείται πώς έριξαν τον Μωυσή στα νερά του ποταμού και αν δεν είχα τη δυνατότητα να χρησιμοποιήσω τις απόψεις του Sellin, σχετικά με το τέλος του Μωυσή, δε θα 'γραφα αυτήν την εργασία. Πάντως τώρα ο κύβος ερρίφθη.

Θα αρχίσω με μια σύνοψη τη δεύτερη μελέτη μου για το Μωυσή, που αναφέρεται στα καθαρά ιστορικά γεγονότα. Και δε θα προβώ στην κριτική τους, γιατί τα αποτελέσματα στα οποία έχουμε καταλήξει αποτελούν ψυχολογικά συμπεράσματα που απορρέουν από εκείνα στα οποία συνεχώς αναφέρονται.

* Βλέπε: Τοτέμ και Ταμπού, Σ. Φρούντ, μετάφραση Δ. Κωστελλένος, Εκδόσεις Δαμιανού, σελ. 82.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΥΠΟΘΕΣΗ

Η θεμελίωση των γεγονότων που μας ενδιαφέρουν είναι η ακόλουθη: οι κατακτήσεις της 18ης δυναστείας έκαναν την Αίγυπτο μια παγκόσμια δύναμη. Ο καινούργιος ιμπεριαλισμός αντανάκλαται στην εξέλιξη των θρησκευτικών αντιλήψεων, κι αν όχι σ' ολόκληρο το λαό, τουλάχιστον στις πνευματικά δραστήριες ανώτερες σφαίρες. Υπό την επιρροή των ιερέων του ηλιακού Θεού Ον (Ηλιούπολις), επιρροή που πιθανόν να ενισχύθηκε και από ασιατικές διδασκαλίες, αναφάνηκε η ιδέα του Θεού Ατόν – που δεν είναι πια ο Θεός μιας μόνης χώρας ή ενός μόνον λαού. Για το νέο Φαραώ, Αμενχοτέπ τον 4ο, που ανεβαίνει στο θρόνο πάνω απ' όλα στέκει το ενδιαφέρον για την ανάπτυξη της ιδέας του θείου. Αναγορεύει τη θρησκεία του Ακενατόν, σε επίσημη θρησκεία και χάρη σ' αυτόν, ο παγκόσμιος Θεός γίνεται μοναδικός Θεός. Ό,τι διηγούνται για τους άλλους Θεούς είναι ψεύδος κι απάτη. Αντιτίθεται αδυσώπητα σ' όλους τους πειρασμούς της μαγικής σκέψης και απορρίπτει τις αυταπάτες, που τόσο ξεχωριστά τις αγαπούσαν οι Αιγύπτιοι, για τη μετα-

θανάτια ζωή. Με μια καταπληκτική διαίσθηση για τις μεταγενέστερες επιστημονικές αντιλήψεις, διακηρύσσει πως η ηλιακή ενέργεια αποτελεί την πηγή για κάθε ζωή πάνω στη γη και πρέπει να λατρεύεται ως σύμβολο της θείας Αρχής. Κι είναι περήφανος που απολαμβάνει τη δημιουργία και την ίδια του τη ζωή στη Μάατ (αλήθεια και δικαιοσύνη).

Αυτό είναι το πρώτο και δίχως άλλο το καθαρότερο βήμα της μονοθεϊστικής θρησκείας στην ιστορία της ανθρωπότητας. Και τι ανεκτίμητη αξία θα είχε για μας η βαθύτερη γνώση των ιστορικών και ψυχολογικών συνθηκών εξαιτίας των οποίων διαμορφώθηκε η μονοθεϊστική αντίληψη. Ωστόσο όμως φρόντισαν να μη φτάσουν ως εμάς πολλές πληροφορίες για τη θρησκεία του Ακενατόν. Από τον καιρό της βασιλείας των αδύναμων διαδόχων του Ακενατόν ή Εκνατόν, ότι αυτός δημιούργησε, καταστράφηκε. Οι ιερείς που τους είχε καταπιέσει καταπολέμησαν, από εκδίκηση, τη μνήμη του. Η θρησκεία του Ακενατόν εξαφανίστηκε, και το παλάτι του Φαραώ, λεηλατήθηκε και γκρεμίστηκε. Το 1350 π.Χ. η 18η δυναστεία σβήνει. Ύστερα από μια περίοδο αναρχίας, ο αρχηγός Χαρεμπάντ, που βασίλεψε ως τα 1315, αποκατέστησε την τάξη. Η μεταρρύθμιση του Ακενατόν φάνηκε σαν ένα επεισόδιο, που θα καταποντιζόταν στον ωκεανό της λήθης.

Αυτά είναι τα εξακριβωμένα ιστορικά γεγονότα, όλα τα άλλα είναι υποθετικά. Ανάμεσα στο άμεσο περιβάλλον του Ακενατόν βρισκόταν ένας άνθρωπος

που, ίσως, ονομαζόταν όπως πολλοί άλλοι εκείνη την εποχή Τοτμές (Τούθμωσις)². Λίγο μας ενδιαφέρει άλλωστε το αληθινό του όνομα, το τελευταίο τμήμα του θα 'πρεπε να 'ναι «mose». Ο Τοτμές είχε ανώτερη θέση, ήταν φανατικός οπαδός της θρησκείας του Ακενατόν, αλλά αντίθετα με το στοχαστικό βασιλιά, ήταν δραστήριος και φλογερός. Για τον άνθρωπο αυτό, ο θάνατος του Ακενατόν και η πτώση της καινούριας θρησκείας σήμαινε το τέλος για τις ελπίδες του. Για τους Αιγύπτιους ήταν ένας αξιοκαταφρόνητος και αποστάτης. Ίσως να είχε την ευκαιρία, ως κυβερνήτης κάποιας συνοριακής επαρχίας, να 'ρθει σε επαφή με κάποια σημαντική φυλή εγκατεστημένη εκεί πολλές γενιές πριν. Απομονωμένος, απογοητευμένος, κατέφυγε σ' αυτούς τους ξένους, αναζητώντας σ' αυτούς να 'βρει κάτι από εκείνο που 'χασε. Η φυλή αυτή έγινε ο λαός του, και γύρεψε μ' αυτούς τους ανθρώπους να πραγματοποιήσει το ιδανικό του. Αφού λοιπόν μαζί μ' αυτούς και συντροφεμένος από τους ανθρώπους του, εγκατέλειψε την Αίγυπτο, τους καθάγιασε με την περιτομή, τους έκανε νόμους, τους δίδαξε τη θρησκεία του Ακενατόν, που ακριβώς οι Αιγύπτιοι την είχαν απαρνηθεί. Ίσως οι νόμοι που αυτός ο Μωυσής έδωσε στους Ιουδαίους να ήταν ακόμα τραχύτεροι από τους νόμους του βασιλιά και κυρίου του Ακενατόν, ίσως παραιτήθηκε επίσης από τον ηλιακό θεό του Ον, που ο Ακενατόν εξακολουθούσε να λατρεύει.

2. Το ίδιο επίσης και το όνομα του γλύπτη που στην Τελ Αμάρνα βρήκαν το εργαστήριό του.

Υποθέτουμε πως η **έξοδος** έγινε στο διάστημα της μεσοβασιλείας, ύστερα από το 1350. Οι επακολουθούσες περιόδοι ως τον καιρό της εγκατάστασης στη γη Χαναάν είναι ιδιαίτερα σκοτεινές. Οι πρόσφατες ιστορικές έρευνες μας επέτρεψαν να δια φωτίσουμε δύο γεγονότα, που και τα δύο τα πήραμε από τα σκοτάδια που άφησε ή καλύτερα δημιούργησε η βιβλική αφήγηση. Το πρώτο που το ανακάλυψε ο Ε. Σελλίν είναι πως οι Ιουδαίοι ακόμα και σύμφωνα με τα λεγόμενα της Βίβλου, αποδείχτηκαν ανυπάκουοι και απείθαρχοι απέναντι στο νομοθέτη τους. Ξεσηκώθηκαν μια ημέρα, τον σκότωσαν και κατέστρεψαν, όπως το είχαν κάνει κιόλας οι Αιγύπτιοι, τη θρησκεία του Ακενατόν. Το δεύτερο γεγονός που το ανακάλυψε ο Ε. Μέγερ, είναι τούτο: όταν οι Ιουδαίοι επέστρεψαν από την Αίγυπτο συγχωνεύτηκαν αργότερα με τις άλλες συγγενικές φυλές, που κατοικούσαν τη χώρα, τη χερσόνησο του Σινά και την Αραβία. Εκεί σε μια εύφορη περιοχή που λεγόταν Καδή υιοθέτησαν, υπό την επίδραση των Μεδιανιτών Αράβων, μια καινούρια θρησκεία, τη λατρεία του Θεού των ηφαιστειών, του **Ιεχωβά**. Σε λίγο αποφάσισαν να εισβάλλουν στη γη Χαναάν.

Δεν είναι καθόλου εύκολος ο χρονικός προσδιορισμός των γεγονότων αυτών, ούτε ανάμεσά τους, ούτε αναφορικά με τη φυγή από την Αίγυπτο. Μια ιστορική πληροφορία μας δίνεται από μια στήλη του Φαραώ Μερνεφθά (που βασίλευσε ως το 1215). Η στήλη αυτή εξιστορεί μια εκστρατεία στη Συρία και στην

Παλαιστίνη και αναφέρει το Ισραήλ μεταξύ των ηττημένων. Αν εξετάσουμε την ιστορία που δίνει η προκειμένη στήλη ως *terminus ante quem* βγάζουμε σαν συμπέρασμα πως όλα τα γεγονότα, από τη φυγή από την Αίγυπτο και εξής, έγιναν στο διάστημα ενός αιώνα περίπου, από το 1350 ως το 1215. Αλλά είναι δυνατόν το όνομα του Ισραήλ να μην αναφέρεται στις φυλές με τις οποίες ασχολούμαστε εδώ και στην πραγματικότητα να μεσολαβεί μεγαλύτερο χρονικό κενό. Η βραδύτερη εγκατάσταση στη Χαναάν του ιουδαϊκού λαού, δεν αποτελεί αναμφισβήτητη μια γρήγορη κατάκτηση, αλλά μια αργή διείσδυση με διαδοχικές προωθήσεις. Αν αδιαφορήσουμε για την πληροφορία που μας δίνει η στήλη του Μερνεφθά, θα μας είναι ευκολότερο να παραδεχτούμε πως η εποχή του Μωυσή³ διήρκεσε όσο βαστάει η ζωή ενός ανθρώπου (30 χρόνια) και πως δύο γενιές τουλάχιστον, και αναμφισβήτητα περισσότερες, τη χώρισαν από τη συγκέντρωση στην Καδή⁴. Το χρονικό διάστημα που μεσολάβησε ανάμεσα στον ερχομό στην Καδή και στην κατάκτηση της Χαναάν μπορεί να ήταν σύντομο. Είδαμε παραπάνω πως η ιουδαϊκή παράδοση είχε πολλούς λόγους να συντομεύσει το χρόνο που χωρίζει την **έξοδο** και την εγκατάσταση στην Καδή από τη νέα θρησκεία. Εμείς πάντως αποκλίνουμε προς την αντίθετη εκδοχή.

3. Αυτό θα επιβεβαίωνε τα σαράντα χρόνια της διαμονής του στην έρημο, για τα οποία μιλάει η Βίβλος.

4. Συνεπώς περίπου 1350 - 40 ως 1320 - 10 για το Μωυσή, 1260 ή ίσως αργότερα για την Καδή, μια που η στήλη του Μερνεφθά χρονολογείται πριν από το 1215.

Όλα αυτά όμως ακόμα είναι μόνο ιστορία και αποτελούν μια προσπάθεια για τη συμπλήρωση των κενών των ιστορικών γνώσεών μας και μια επανάληψη των όσων αναφέραμε στη δεύτερη μελέτη μας. Η περιέργειά μας επικεντρώνεται στη μοίρα του Μωυσή και στη διδασκαλία του που φαινομενικά την τερματίζει η εξέγερση των **Ιουδαίων**. Οι αφηγήσεις για τον **Ιεχωβά**, που γράφτηκαν το 1000 π.Χ. και που βασίζονται το δίχως άλλο σε παλαιότερες διηγήσεις, μας πληροφορούν πως ύστερα από τη συνένωση των φυλών και τη δημιουργία μιας θρησκείας στην Καδή, έγινε μια συμφωνία, με την οποία οι δύο μερίδες ξεχώριζαν ακόμα αρκετά ανάμεσά τους. Ο ένας από τους συμβαλλόμενους είχε κατά νου ν' αρνηθεί στον Ιεχωβά τον καινούριο και ξένο του χαρακτήρα και ν' αυξήσει τα δικαιώματά του στην υποταγή του λαού, ο άλλος δεν ήθελε να παραιτηθεί από τις προσφιλείς του αναμνήσεις, δηλ. από τις αναμνήσεις της απελευθέρωσης, της φυγής από την Αίγυπτο κι από τη μεγάλη μορφή του Μωυσή και κατόρθωσε να τοποθετήσει το γεγονός και τον άνθρωπο σ' αυτήν την καινούρια έκθεση της Ιουδαϊκής προϊστορίας ή τουλάχιστον να διατηρήσει το εξωτερικό σημάδι της μωσαϊκής θρησκείας: την περιτομή. Ίσως επέβαλε ορισμένους περιορισμούς στη χρησιμοποίηση του ονόματος της καινούριας θεότητας. Αναφέραμε προηγουμένως πως όσοι υποστήριζαν αυτές τις απόψεις ήταν απόγονοι των οπαδών του **Μωυσέως**, οι **Λευίτες**. Μόνο μερικές γενιές τους χώριζαν από τους

σύγχρονους και τους συμπατριώτες του προφήτη, που με τη μνήμη του τους έδινε μια ζωντανή παράδοση. Οι αφηγήσεις οι τόσο ποιητικά διανθισμένες, που αποδίδονται στον Ιεχωβιστή και στο μεταγενέστερο συναγωνιστή του, τον ελωϊστή, ήταν κάτι σαν επιτάφια μνημεία κάτω από τα οποία οι αυθεντικές αφηγήσεις των περασμένων αυτών γεγονότων, της φύσης της μωσαϊκής θρησκείας και της βιαίης εκδίωξης του μεγάλου ανδρός, θα έπρεπε να είναι απρόσιτες για τη γνώση των μελλοντικών γενεών και, καθώς λέμε, να βρουν οι ίδιες την αιώνια ανάπαυση.

Κι αν οι υποθέσεις μας είναι ακριβείς, δεν υπάρχει τίποτα το μυστηριώδες σ' αυτήν την ιστορία. Ωστόσο όμως θα μπορούσε να αποτελεί το τέλος του επεισοδίου του Μωυσή στην ιστορία του Ιουδαϊκού λαού.

Ό,τι είναι παράξενο είναι πως τίποτα απ' αυτά δεν έγινε. Ο αντίκτυπος αυτών των γεγονότων έγινε αισθητός αργότερα, με το πέρασμα των αιώνων. Είναι ελάχιστα πιθανόν πως ο **Ιεχωβά** διακρινόταν εξαιτίας του χαρακτήρα του από τους θεούς που λάτρευαν οι γειτονικοί λαοί και φυλές. Ο **Ιεχωβά** ήταν αντίμαχος μ' αυτούς τους θεούς, όπως ήταν και οι φυλές ανάμεσά τους. Όλα όμως μας κάνουν να πιστεύουμε, πως στην εποχή εκείνη, ο λάτρης του Ιεχωβά πολύ λίγο ήταν διατεθειμένος ν' αρνηθεί την ύπαρξη των θεών της Χαναάν, των **Μωαβιτών**, των **Αμαληκιτών** κλπ. όπως και την ύπαρξη των λαών που πίστευαν σ' αυτούς.

Η μονοθεϊστική ιδέα, που γεννήθηκε μαζί με τον **Ακενατόν**, αμαυρώθηκε και πάλι και για πολύ καιρό θα 'μενε στη σκιά. Διάφορα ευρήματα που ανακαλύφθηκαν στην Ελεφαντίνη νήσο, μπροστά στον πρώτο καταρράκτη του Νείλου, μας αποκάλυψαν αυτό το καταπληκτικό γεγονός, πως εκεί υπήρχε μια στρατιωτική ιουδαϊκή αποικία εγκατεστημένη από αιώνες. Στο ναό που είχαν χτίσει λάτρευαν, δίπλα σ' έναν πρωταρχικό **θεό Γιαχού**, δύο θηλυκές θεότητες, που η μια τους λεγόταν **Ανάτ Γιαχού**. Αυτοί οι Ιουδαίοι, είναι αλήθεια βρίσκονταν μακριά από την αγαπημένη τους πατρίδα και δεν μπόρεσαν να έχουν την ίδια θρησκευτική εξέλιξη. Η περσική αυτοκρατορία τους είχε ανακοινώσει τις καινούριες θρησκευτικές εντολές της Ιερουσαλήμ⁵. Αναφερόμενοι σε απώτερες εποχές, δικαιούμαστε να πούμε πως ο Θεός **Ιεχωβά** δεν είχε δίχως άλλο καμιά ομοιότητα με το Θεό του **Μωυσή**. Ο Ακενατόν ήταν ειρηνικός όπως και ο γήινος αντιπρόσωπός του, ή μάλλον το πρωτότυπό του, ο **Φαραώ Ικνατόν** που παραστεκόταν με σταυρωμένα τα χέρια, στο διαμελισμό της τεράστιας αυτοκρατορίας που δημιούργησαν οι πρόγονοί του.

Βέβαια για ένα λαό άπληστο για κατακτήσεις, ταίριαζε καλύτερα ο Ιεχωβά. Και καθετί που στο Θεό του Μωυσή άξιζε αληθινά το θαυμασμό, φυσικά δεν ήταν δυνατό να το καταλαβαίνουν οι πρωτόγονες μάζες.

5. Auerbach: *Wüste und gelobtes Land*. τόμ. 2 1936.

Ανέφερα ήδη –και η γνώμη μου στο σημείο αυτό συμφωνεί με τη γνώμη κι άλλων συγγραφέων– πως στην ιουδαϊκή θρησκευτική εξέλιξη, υπογραμμίζεται ένα κεντρικό γεγονός: ο Θεός **Ιεχωβά** στο πέρασμα των αιώνων, χάνει τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του και μοιάζει ολοένα και περισσότερο με τον αρχαίο Θεό του Μωυσή, τον **Ακενατόν**.

Βέβαια κάπως εξακολουθούσε να διαφέρει, μα δεν πρέπει να βιαζόμαστε να υπερεκτιμάμε τις διαφορές αυτές που εξηγούνται εύκολα: η βασιλεία του Ατόν είχε αρχίσει στην Αίγυπτο σε μια εποχή ακμής, όπου η ακεραιότητα της αυτοκρατορίας φαινόταν εξασφαλισμένη. Μάλιστα κι όταν η αυτοκρατορία αυτή άρχισε να κλονίζεται, οι λάτρες του **Ακενατόν** μπορούσαν να αποζημιωθούν γι' αυτά τα ατυχήματα και να εξακολουθούν να εξυμούν τα έργα του Θεού τους και να τα απολαμβάνουν.

Η μοίρα επιφύλαξε για τον ιουδαϊκό λαό μια σειρά από σκληρές και οδυνηρές δοκιμασίες για τούτο κι ο Θεός τους έγινε σκληρός, αυστηρός και φαινόταν σα να τον απέκρυπταν τα σκοτάδια. Διατηρούσε τον χαρακτήρα της παγκοσμιότητάς του, βασιλεύοντας πάνω σ' όλους τους λαούς και σ' όλες τις χώρες. Ωστόσο το γεγονός πως η λατρεία του προήλθε από τους Αιγύπτιους εκδηλώθηκε μ' αυτόν τον τρόπο: οι Ιουδαίοι θα ήταν ο εκλεκτός λαός, που οι ειδικές του υποχρεώσεις μια μέρα θα λάμβαναν την ξεχωριστή τους ανταμοιβή. Βέβαια, ο λαός θα δυσκολευόταν

κάπως να καταλάβει, πως η προτίμηση που του έδειχνε ο Θεός του μπορούσε να συμβιβαστεί με τις θλιβερές δοκιμασίες, στις οποίες τον υπέβαλε η κακή του μοίρα. Ωστόσο δεν αφηνόταν να κυριευθεί από την αβεβαιότητα. Το αίσθημα ενοχής του μεγάλωνε και κατέπνιγε την αμφιβολία του για την ύπαρξη του Θεού. Γι' αυτό τότε οι **Ιουδαίοι** αφέθηκαν, όπως κάνουν σήμερα οι ευσεβείς άνθρωποι, στις «αδιαπέραστες βουλές της Προνοίας», όταν παραξενευόταν πως ο Θεός επέτρεπε πάντα την εμφάνιση κακούργων πιεστικών και απάνθρωπων τυράννων: των **Ασσυρίων**, των **Βαβυλωνίων**, των **Περσών**, έβλεπαν να φανερώνεται η δύναμή του στο γεγονός, πως οι σκληροί αυτοί εχθροί πάντα στο τέλος ηττώντο και τα βασίλειά τους καταστρέφονταν.

Τέλος, ο μεταγενέστερος Θεός των Ιουδαίων έμοιαζε σε τρία βασικά σημεία με τον παλιό Θεό του Μωυσή. Πραγματικά –κι αυτό είναι το πιο αξιοσημείωτο γεγονός– αναγνωρίστηκε ως ο μοναδικός Θεός, που δίπλα του δεν μπορούσε να σταθεί κανένας άλλος. Ο μονοθεϊσμός του **Ικνατόν** έγινε αποδεκτός από έναν ολόκληρο λαό και μάλιστα σε τέτοιο σημείο, ώστε η ιδέα αυτή αποτέλεσε το ουσιαστικό στοιχείο της πνευματικής του ζωής και απορρόφησε όλο του το ενδιαφέρον. Ο λαός κι ο κλήρος που τον εξουσίαζε συμφωνούσαν σ' αυτό το σημείο. Αφιερώνοντας όμως όλη τους τη δραστηριότητα στη δημιουργία των θρησκευτικών ιεροτελεστιών, οι ιερείς

ήρθαν αντιμέτωποι με το έντονο πνεύμα, που ωθούσε το λαό στην αναβίωση δύο άλλων θρησκευτικών διδαχών του **Μωυσή**. Οι φωνές των ποιητών διακήρυτταν αδιάκοπα πως ο Θεός περιφρονούσε τις τελετές και τις θυσίες και το μόνο που απαιτούσε ήταν μια τίμια και δίκαιη ζωή. Κι όταν οι προφήτες παίνευαν την απλότητα και την αγνότητα της ζωής μέσα στην έρημο, δίχως άλλο ήταν επηρεασμένοι από τα μωσαϊκά ιδανικά.

Χρειάζεται όμως, για να εξηγήσουμε τη διαμόρφωση της οριστικής ιδέας του **Ιουδαϊκού** Θεού, να επικαλεστούμε την επίδραση του **Μωυσή**; Δεν αρκεί να παραδεχτούμε πως έγινε μια αυθόρμητη εξέλιξη προς μια ανώτερη πνευματικότητα στη διάρκεια ενός πολιτισμού ο οποίος διαρκεί πολλούς αιώνες; Αυτή η δυνατή εξήγηση θα τερμάτιζε το αίνιγμα που μας απασχολεί. Και εξ αφορμής του θα διατυπώσω δύο σχόλια: πρώτα ότι δεν εξηγεί τίποτε. Ανάλογες συνθήκες δεν έκαναν τον ελληνικό λαό, αν και ήταν υπέρτατα προικισμένος, να ασπαστεί το μονοθεϊσμό, προκάλεσαν όμως τη διάλυση του πολυθεϊσμού και την αρχή της φιλοσοφικής σκέψης. Για την αντίληψή μας, ο μονοθεϊσμός στην Αίγυπτο ήταν δευτερογενές αποτέλεσμα του ιμπεριαλισμού. Ο Θεός ήταν η αντανάκλαση ενός Φαραώ που εξασκούσε δίχως καταναγκασμό σε μια τεράστια αυτοκρατορία απεριόριστη εξουσία. Στους Ιουδαίους, οι πολιτικές συνθήκες αντιστρατεύονταν τη μεταβολή του αποκλειστι-

κού εθνικού Θεού σε παγκόσμιο. Από πού λοιπόν προήλθε σ' αυτόν τον άθλιο κι αδύναμο λαό η υπεροψία να διακηρύττει πως είναι το αγαπητό παιδί του Κυρίου; Μ' αυτόν τον τρόπο, το ζήτημα της καταγωγής του μονοθεϊσμού στους Ιουδαίους είναι άλυτο ή θα έπρεπε καλύτερα να αρκεστούμε να δηλώσουμε, όπως γίνεται συνήθως, πως τα πράγματα εξηγούνται από την ξεχωριστή θρησκευτική ιδιοφυΐα αυτού του λαού. Όλοι μας ξέρουμε πως η ιδιοφυΐα αυτή είναι ακατανόητη και παράξενη, για τούτο, το ορθό είναι ν' ανατρέξουμε σ' αυτήν την εξήγηση μόνο στην περίπτωση που κάθε άλλη λύση αποδειχθεί ως απρόσφορη⁶.

Εξάλλου, πρέπει ν' αναγνωρίσουμε πως οι αφηγήσεις και η ιστορία μας δείχνουν και οι ίδιες το δρόμο υποστηρίζοντας, κι αυτή τη φορά δίχως αντιλογία, πως η ιδέα ενός μοναδικού Θεού δόθηκε στο λαό από το Μωυσή. Η μόνη αντίρρηση που θα μπορούσε να διατυπωθεί σ' αυτήν τη διαβεβαίωση είναι πως οι ιερείς στην επεξεργασία των βιβλικών κειμένων που διαθέτουμε, αποδίδουν πολλά γεγονότα στο Μωυσή. Ορισμένοι θεσμοί, ορισμένες τελετουργικές εντολές, αναμφισβήτητα πολύ μεταγενέστερες, αποδόθηκαν ως νόμοι στο Μωυσή, κι αυτό έγινε από σκοπού, για να αποκτήσουν κύρος. Αυτό όμως μας αναγκάζει να δυσπιστούμε γι' αυτά τα δεδομένα δίχως

6. Μπορούμε να πούμε το ίδιο για την αξιοσημείωτη περίπτωση του Ουίλλιαμ Σαίξπηρ από το Στράτφορντ.

όμως και να τα απορρίπτουμε. Η εσώτερη αφορμή, πραγματικά, γι' αυτήν την υπερβολή είναι σαφής. Οι ιερείς επιζητούν ν' αποκαταστήσουν μια συνέχεια ανάμεσα στην εποχή τους και στην εποχή του Μωυσή, θέλουν να αρνηθούν εκείνο που για μας είναι το κυριότερο γεγονός της ιστορίας της ιουδαϊκής θρησκείας: δηλαδή πως ανάμεσα στους νόμους του Μωυσή και στη μεταγενέστερη ιουδαϊκή θρησκεία υπάρχει ένα κενό, που στην αρχή καλύπτεται από τη λατρεία του Ιεχωβά και που ύστερα λίγο λίγο και αργά εξαφανίζεται. Με χίλια δυο επιχειρήματα η άποψη των ιερέων αρνείται αυτήν τη σειρά των γεγονότων, μ' όλο που, η ιστορική τους ακρίβεια είναι αναμφισβήτητη και που παρ' όλη την ιδιαίτερη επεξεργασία που υπέστη το βιβλικό κείμενο, πολυάριθμα δεδομένα τα επικυρώνουν. Η εκδοχή των ιερέων υπάκουε σ' αυτήν την ίδια παραμορφωτική τάση που είχε κάνει τον καινούριο Θεό Ιεχωβά, Θεό των Πατριαρχών. Λαμβάνοντας υπόψη μας αυτήν την εκδοχή για τον Κώδικα των Ιερέων θα δυσκολευτούμε να μην πιστέψουμε πως ακριβώς ο Μωυσής είναι εκείνος που έδωσε στους Ιουδαίους την ιδέα του μονοθεϊσμού. Κι αποκλίνουμε περισσότερο να το πιστέψουμε αυτό, γιατί ξέρουμε από που προέρχεται η ιδέα αυτή του Μωυσή, πράγμα που οι Ιουδαίοι ιερείς το είχαν βέβαια ξεχάσει.

Αλλά, θα διερωτηθούμε ίσως, γιατί ενδιαφερόμαστε να μάθουμε αν ο ιουδαϊκός μονοθεϊσμός απορ-

ρέει από τον αιγυπτιακό; Με τούτο το πρόβλημά μας δε μεταβάλλεται καθόλου και δεν κερδίζουμε τίποτα αναφορικά με τη γέννηση της μονοθεϊστικής ιδέας. Θα απαντήσουμε όμως πως, εκείνο που μας ενδιαφέρει δεν είναι το κέρδος, αλλά αυτή καθεαυτή η έρευνα. Ίσως θα μπορέσουμε, ξαναβρίσκοντας την αληθινή ροή των γεγονότων, ν' αποκτήσουμε κάποια καινούρια γνώση.

ΛΑΝΘΑΝΟΥΣΑ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Παραδεχόμαστε λοιπόν πως η ιδέα ενός μόνου Θεού, καθώς και η απόρριψη των μαγικών ιεροτελεστιών και η ενίσχυση των ηθικών απαιτήσεων εν ονόματι αυτού του Θεού, ήταν πραγματικά μωσαϊκή διδαχή. Στην αρχή η διδαχή αυτή βρήκε λίγους οπαδούς και ύστερα από μια μακρόχρονη ενδιάμεση περίοδο, κατόρθωσε να έχει γενικό κύρος και να καθισχύσει. Πώς λοιπόν θα εξηγήσουμε αυτήν την καθυστερημένη επίδραση και πού αλλού θα συναντήσουμε ανάλογα φαινόμενα;

Παρόλα αυτά βλέπουμε να ξεπροβάλλουν στη μνήμη μας και ξαναβρίσκουμε πολυάριθμα παρόμοια φαινόμενα σε χίλια δύο διαφορετικά στάδια. Παράγονται πιθανόν με ποικίλους τρόπους λίγο πολύ ευκολονόητους. Ας πάρουμε για πρότυπο την τύ-

χη που γνώρισε μια καινούρια επιστημονική θεωρία, η θεωρία π.χ. του Δαρβίνου για την εξέλιξη. Στην αρχή προκαλεί την εχθρότητα και απορρίπτεται. Δεκάδες ολόκληρα χρόνια, αμφισβητούν την αξία της, δε χρειάζεται όμως παραπάνω από μια γενιά για να παραδεχτούν πως αποτελεί ένα μεγάλο βήμα προς την αλήθεια. Κι ο ίδιος ο Δαρβίνος είχε την τιμή να ταφεί στο Ουεστμίνστερ. Παρόμοια περίπτωση δεν παρουσιάζει τίποτα το αινιγματικό. Η καινούρια αλήθεια αφύπνισε ορισμένες συναισθηματικές αντιστάσεις, κι αυτές μεταφράστηκαν μ' επιχειρήματα, χάρη στα οποία μπορούμε ν' αμφισβητήσουμε τις αποδείξεις που υποστηρίζουν την καταπολεμούμενη θεωρία. Η σύγκρουση των γνώμων εξακολουθεί για ορισμένο χρονικό διάστημα. Από την αρχή, οπαδοί και αντίπαλοι αντιμετωπίζονται εχθρικά, ο αριθμός και η σοβαρότητα των πρώτων δεν παύει να μεγαλώνει και τελικά κατischύουν οι οπαδοί. Σε όλη τη διάρκεια της σύγκρουσης κανένας δεν ξέχασε για το τι επρόκειτο. Μόλις και παραξενευόμαστε διαπιστώνοντας πως το σύνολο της διεργασίας αυτής κράτησε αρκετά. Αναμφίβολα δεν αντιλαμβανόμαστε επαρκώς πως στο προκείμενο έχουμε να κάνουμε με ένα φαινόμενο της ψυχολογίας του πλήθους.

Δεν είναι δύσκολο να βρούμε πλήρη αναλογία ανάμεσα σ' αυτό το φαινόμενο και σε ό,τι συμβαίνει στην ψυχική ζωή κάθε ατόμου. Ας πάρουμε ένα πρόσωπο που του αποκαλύφτηκε ένα καινούριο γεγο-

νός, με αποδεδειγμένη την εγκυρότητά του, που αντιμάχεται ορισμένους πόθους του και προσβάλλει μερικές από τις προγενέστερες πεποιθήσεις του. Το πρόσωπο αυτό θα διστάσει, θα επιζητήσει δικαιολογίες για αμφισβητήσεις και για ορισμένο καιρό θ' αντιπαλέψει και με τον ίδιο τον εαυτό του, ώσπου στο τέλος θα αναγκαστεί να παραδεχτεί την αλήθεια και θα ομολογήσει:

«Όλα αυτά ωστόσο είναι αλήθεια! πόσο όμως είναι δύσκολο να το παραδεχτεί κανένας και πόσο δυσκολεύομαι να το αναγνωρίσω!» Η διεργασία αυτή μας διδάσκει πως χρειάζεται ορισμένος καιρός για να κατορθώσει η διανοητική εργασία του Εγώ να υπερνικήσει τις αντιρρήσεις που προκαλούνται από έντονες αντικειμενικές επενδύσεις. Ωστόσο, αναγνωρίζουμε πως η ομοιότητα ανάμεσα σ' αυτήν την περίπτωση και σ' αυτήν που μελετάμε στο προκείμενο δεν είναι μεγάλη.

Το παράδειγμα που θα μελετήσουμε τώρα, βρίσκεται ακόμα πιο μακριά από το πρόβλημα. Τυχαίνει κάποτε ένα άτομο να βγαίνει σώο και αβλαβές, φαινομενικά, από ένα τρομερό ατύχημα, π.χ. από μια σύγκρουση αμαξοστοιχιών. Κατά την διάρκεια των εβδομάδων που ακολουθούν, παρουσιάζει μια σειρά από σοβαρές ψυχικές κινητικές διαταραχές, που μπορούν ν' αποδοθούν στο σοκ, στον κλονισμό ή σε οποιαδήποτε άλλη αιτία σχετιζόμενη με το ατύχημα. Και να 'τον άρρωστο από «**τραυματική νεύρωση**».

Και τούτο είναι γεγονός ολότελα ακατανόητο, κατά συνέπεια νέο. Ο χρόνος που χωρίζει το ατύχημα από την πρώτη εμφάνιση των συμπτωμάτων ονομάζεται «**χρόνος επώασης**», όρος που περικλείει ένα διαφανή υπαινιγμό σχετικό με την παθολογία των λοιμωδών νόσων. Παρ' όλη τη θεμελιώδη διαφορά των δύο περιπτώσεων, παρατηρούμε τελικώς πως σ' ένα σημείο υπάρχει συμφωνία ανάμεσα στο πρόβλημα της τραυματικής νεύρωσης και στο πρόβλημα του ιουδαϊκού μονοθεϊσμού. Η αναλογία αυτή βασίζεται σ' εκείνο που μπορούμε να ονομάσουμε **λανθάνουσα κατάσταση**.

Έχουμε δικαίωμα να πιστεύουμε, πραγματικά, πως κατά τη διάρκεια της ιστορίας της ιουδαϊκής θρησκείας, πέρασε, έπειτα από την πτώση της μωσαϊκής θρησκείας, μεγάλο χρονικό διάστημα όπου η μονοθεϊστική ιδέα, η υποτίμηση των τελετουργιών και η ενίσχυση της ηθικής έπαψαν να εκδηλώνονται. Όλα μας προετοιμάζουν μ' αυτόν τον τρόπο για τη δυνατότητα ν' αναζητήσουμε σε μια ξεχωριστή ψυχολογική κατάσταση, τη λύση του προβλήματός μας.

Μιλήσαμε πολλές φορές ως τώρα για τα γεγονότα στην Καδή όταν οι δύο μερίδες του μελλοντικού ιουδαϊκού λαού συνενώθηκαν σε μια κοινή θρησκεία. Σ' όσους είχαν έρθει από την Αίγυπτο, οι αναμνήσεις της εξόδου και της προσωπικότητας του **Μωυσή**, ήταν τόσο έντονες, τόσο ζωντανές, ώστε χρειάστηκε να παρεμβάλλονται σε κάθε σχέση αναφερόμενη σε

εκείνες τις πανάρχαιες εποχές. Ανάμεσα σ' αυτούς τους ανθρώπους, ορισμένοι ίσως ήταν απόγονοι προσώπων που μπορεί να τα γνώρισε ο Μωυσής, μερικοί θεωρούσαν τους εαυτούς τους Αιγύπτιους και είχαν αιγυπτιακά ονόματα. Ωστόσο είχαν πολλούς λόγους να καταπνίξουν την ανάμνηση της μοίρας που γνώρισε ο αρχηγός και νομοθέτης τους. Για τους άλλους εκείνο που πρώτρευε ήταν η εξύμνηση του καινούριου θεού και η αμφισβήτηση της ξενικής του καταγωγής. Κι οι δύο μερίδες είχαν το ίδιο συμφέρον για ν' αρνηθούν την ύπαρξη σ' αυτές μιας προγενέστερης θρησκείας, καθώς και τη φύση των εντολών της. Τότε ακριβώς δημιουργήθηκε η πρώτη συμφωνία που δεν άργησε να κωδικοποιηθεί: Οι Αιγύπτιοι είχαν φέρει μαζί τους τη γραφή και τη διάθεση να καταγράφουν τα ιστορικά γεγονότα. Ωστόσο θα 'πρεπε να περάσει αρκετός καιρός, ώσπου οι ιστορικοί να φτάσουν στο σημείο να συλλάβουν το ιδανικό της αντικειμενικής αλήθειας. Πριν δε δίσταζαν καθόλου να γράφουν τις αφηγήσεις τους σύμφωνα με τις ανάγκες και τις τάσεις της στιγμής, σα να μην είχαν υπόψη τους τη σημασία της παραποίησης. Αυτό όμως μπορούσε να 'χει ως συνέπεια μια αντίφαση ανάμεσα στην πάγια γραπτή εξιστόρηση ενός γεγονότος και στην προφορική του μετάδοση, με την παράδοση. Η παράδοση ήταν, ταυτόχρονα, η συμπλήρωση και το αντίστροφο της γραπτής παράδοσης. Λιγότερο υποταγμένα στις παραμορφωτικές

τάσεις ωστόσο τους ξέφευγε ίσως σε ορισμένα σημεία κι έτσι μπορούσε να ήταν ακριβέστερη από τη γραπτή εξιστόρηση. Ωστόσο η προφορική μετάδοση από τη μια γενιά στην άλλη κινδύνευε περισσότερο ακόμα κι από τη γραπτή αφήγηση, να υποστεί πολλές τροποποιήσεις και πολλαπλές παραμορφώσεις. Παρόμοια παράδοση μπορούσε να γνωρίσει διαφορετική τύχη, εκείνο που γινόταν τις περισσότερες φορές ήταν να καταπνιγεί από τα γραπτά κείμενα, να σταματήσει να επιβάλλεται κοντά σ' αυτά, να γίνεται ολοένα και πιο απροσδιόριστη, ώσπου τελικά να εξαφανίζεται μέσα στη λήθη. Μα θα μπορούσε να την περιμένει μια άλλη μοίρα, γιατί η ίδια η παράδοση γίνεται το αντικείμενο πάγιας γραπτής απομνημόνευσής της. Θα μιλήσουμε ακόμα, εν συνεχεία, και για άλλες δυνατότητες.

Πώς να εξηγήσουμε το φαινόμενο της λανθάνουσας κατάστασης στην ιστορία του Ιουδαϊσμού; Πιστεύουμε πως τα γεγονότα, τα αληθινά δεδομένα, που τα γραπτά κείμενα, τα λεγόμενα επίσημα, επιζητούν εσκεμμένα να τα αρνηθούν, ποτέ δε χάθηκαν στην πραγματικότητα. Η ανάμνησή τους επιζούσε στις παραδόσεις που εξακολουθούσαν να είναι ζωντανές στους κόλπους του λαού. Ο Ε. Σελλίν διαβεβαιώνει πως ακόμα και εξαιτίας του θανάτου του Μωυσή, υπήρχε μια παράδοση σαφώς αντίθετη με την επίσημη εκδοχή και βρισκόταν πιο κοντά στην αλήθεια. Το ίδιο θα έγινε και μ' άλλες πίστεις που, φαινο-

μενικά, εξαφανίστηκαν μαζί με τον Μωυσή και με τη διδασκαλία της μωσαϊκής θρησκείας, που η πλειοψηφία των συγχρόνων του προφήτη την απέρριπτε.

Εδώ βρισκόμαστε μπροστά σ' ένα αξιοσημείωτο γεγονός: οι παραδόσεις αυτές αντί να εξασθενίζουν με τον καιρό ισχυροποιήθηκαν στο πέρασμα των αιώνων, παρεισέφρυσαν στις μεταγενέστερες επεξεργασίες των επίσημων εκθέσεων και τέλος φανερώθηκαν ως αρκετά ισχυρές, για να επηρεάζουν αποφασιστικά τη σκέψη και τις πράξεις του λαού. Οι συνθήκες που έκαναν δυνατή παρόμοια εξέλιξη είναι απρόσιτες ακόμα για τη γνώση μας.

Το γεγονός αυτό είναι τόσο παράδοξο ώστε αξίζει να το προσέξουμε. Εδώ ακριβώς βρίσκεται όλο το πρόβλημά μας. Ο ιουδαϊκός λαός, αφού εγκατέλειψε τη θρησκεία του Ατόν, που δίδασκε ο Μωυσής, υιοθέτησε τη λατρεία ενός άλλου θεού, που έμοιαζε με το θεό Βάαλ των γειτονικών λαών. Όλες οι προσπάθειες που έγιναν ύστερα για ν' αποκρυφτεί αυτό το ταπεινωτικό γεγονός απέτυχαν. Η θρησκεία όμως του Μωυσή, αν και εξαφανίστηκε, ωστόσο είχε αφήσει ίχνη, ένα είδος ανάμνησης, και παρέμενε αναμφίβολα μια σκοτεινή και παραμορφωμένη παράδοση, παράδοση ενός μεγάλου παρελθόντος που εξακολουθούσε την επίδρασή της «εκ του αφανούς» και που σιγά σιγά, εξασκούσε στα πνεύματα μια επιρροή, που ολοένα μεγάλωνε, ώσπου τελικά να μεταβάλει τον Ιεχωβά σε θεό του Μωυσή και να ξαναφέ-

ρει στη ζωή τη θρησκεία που αυτός ο ίδιος είχε ιδρύσει πολλούς αιώνες πριν και την οποία είχαν εγκαταλείψει αργότερα. Δυσκολευόμαστε, βέβαια, ν' αντιληφθούμε πως μια εξασθενημένη παράδοση κατόρθωσε να εξασκήσει παρόμοια επίδραση στην πνευματική ζωή ενός λαού. Εδώ βρισκόμαστε στο πεδίο της ομαδικής ψυχολογίας, όπου δεν είμαστε και τόσο άνετα. Ας ζητήσουμε λοιπόν αναλογίες, παρόμοια γεγονότα ως και στα πιο διαφορετικά πεδία. Ασφαλώς θα βρούμε τέτοιες αναλογίες.

Στην εποχή που προετοιμαζόταν, στους Ιουδαίους, η ανανέωση της μωσαϊκής θρησκείας, ο ελληνικός λαός είχε ένα ασύγκριτο θησαυρό από θρύλους και μύθους για ήρωες. Πιστεύεται πως κατά τον 8ο ή τον 7ο αιώνα παρουσιάστηκαν τα δύο ομηρικά έπη, που τα θέματά τους είναι δανεισμένα από το σύνολο αυτών των μύθων. Χάρη στις σημερινές ψυχολογικές μας γνώσεις, θα είμαστε σε θέση, πολύ πριν από το Σλήμαν και τον Έβανς να θέσουμε το ακόλουθο ερώτημα: από πού λοιπόν άντλησαν οι Έλληνες όλα αυτά τα θέματα των θρύλων τα οποία έλαβαν και επεξεργάστηκαν ο Όμηρος και οι μεγάλοι δραματουργοί για να δημιουργήσουν τα αριστουργήματά τους; Η απάντησή μας θα ήταν αυτή: ο λαός αυτός, πιθανόν, κατά τη διάρκεια της προϊστορίας του, γνώρισε μια περίοδο πλούτου και ακμής πολιτιστικής: ο πολιτισμός αυτός καταποντίστηκε και χάθηκε σε μια καταστροφή, που την ανέφερε η ιστορία, και μια σκο-

τεινή παράδοση διατηρήθηκε στους θρύλους. Οι σύγχρονες αρχαιολογικές έρευνες επικύρωσαν την υπόθεση αυτή που, στην εποχή της, θα φαινόταν το δίχως άλλο τολμηρή και επέτρεψαν ν' ανακαλυφθεί ο θαυμάσιος μινωϊκό-μυκηναϊκός πολιτισμός που χάθηκε αναμφίβολα, στην ελληνική χερσόνησο, το 1250 π.Χ. Οι Έλληνες ιστορικοί των μεταγενέστερων εποχών μόλις και αναφέρουν την ύπαρξη αυτού του πολιτισμού: το μόνο που αναφέρουν είναι μια παρατήρηση αναφορικά με τα χρόνια που οι Κρήτες είχαν την κυριαρχία των θαλασσών, έναν υπαινιγμό για το βασιλιά Μίνωα, για το παλάτι του και για το λαβύρινθο και τίποτ' άλλο. Τίποτα από αυτήν τη μεγάλη εποχή δε διασώθηκε, εκτός από τις παραδόσεις που τις πήρανε οι ποιητές.

Κι άλλοι λαοί ακόμα έχουν έπη: οι Γερμανοί, οι Ινδοί, οι Φιλανδοί. Είναι έργο των ιστορικών ν' ανακαλύψουν αν μπορούμε, εξαιτίας αυτών των έργων να διατυπώσουμε τις ίδιες υποθέσεις, όπως και για τους Έλληνες. Νομίζω πως ανάλογες έρευνες θα μας έδιναν θετικά αποτελέσματα. Κατά τη γνώμη μου να πώς εξηγείται η καταγωγή των λαϊκών επών: υπάρχει μια περίοδος της αρχαίας ιστορίας που, αμέσως μετά το τέλος της, αντιμετωπιζόταν ως αξιοσημείωτη, μεγαλόπρεπη και γεμάτη από σημαντικά γεγονότα και οπωσδήποτε ηρωική. Ωστόσο η εποχή αυτή βρίσκεται σε τόσο απομακρυσμένους χρόνους, τόσο απώτατους, που μόνο μια σκοτεινή και ασαφής πα-

ράδοση μπορεί να διατηρεί τα ίχνη της στις μεταγενέστερες γενιές. Παραξενευόμαστε διαπιστώνοντας πως το έπος, ως λογοτεχνικό είδος, εξαφανίστηκε στη διάρκεια των αιώνων, ίσως γιατί δεν παρουσιάζονταν πλέον οι αναγκαίες συνθήκες για την ανάπτυξη του. Το παλιό υλικό εξαντλήθηκε και, για όλα τα μεταγενέστερα γεγονότα, η ιστορία πήρε τη θέση της παράδοσης. Στις ημέρες μας κι οι πιο ηρωικές πράξεις δεν μπορούν να εμπνεύσουν κανένα να γράψει έπος. Μήπως άλλωστε κι ο Μέγας Αλέξανδρος δεν παραπονιόταν πως δεν μπορούσε να βρει έναν Όμηρο για να τον εξυμνήσει;

Οι μακρινές εποχές εξασκούν μια έντονη και μυστηριώδη γοητεία στη φαντασία. Μόλις οι άνθρωποι αρχίζουν να δυσσαρестούνται από το παρόν, πράγμα που τυχαίνει πολλές φορές, γυρίζουν στο παρελθόν και ελπίζουν πως μια φορά ακόμα, θα ξαναβρουν το για πάντα χαμένο όνειρό τους για το Χρυσό Αιώνα⁷. Αναμφίβολα εξακολουθούν να υφίστανται τη μαγική επίδραση της παιδικής τους ηλικίας που μια ευνοϊκή ανάμνηση τους την παρουσιάζει σα μια αδιατάρακτη εποχή ευδαιμονίας. Κι όταν από το παρελθόν υπάρχουν μόνον οι άπλερες και συγκεχυμένες αναμνήσεις που τις αποκαλούμε παράδοση, ο καλλιτέχνης

7. Σ' αυτή τη θέση βασίζεται το *Lays of Ancient Rome* του Μακώλεϋ. Παρουσιάζει έναν τραβαδούρο που απογοητευμένος από τις βίαιες πολιτικές συγκρούσεις της εποχής του, εξυμνεί το πνεύμα της θυσίας, την ενότητα και τον πατριωτισμό των προγόνων.

δοκιμάζει μεγάλη ευχαρίστηση να συμπληρώνει, κατά πως θέλει η φαντασία του, τα κενά της μνήμης και να συνταιριάζει σύμφωνα με τις επιθυμίες του την εικόνα της εποχής που ανέλαβε να περιγράψει. Θα μπορούσαμε σχεδόν να πούμε πως όσο πιο απροσδιόριστη γινόταν η παράδοση, τόσο ευχερέστερα μπορούσε να τη χρησιμοποιήσει ο ποιητής. Γιατί λοιπόν τώρα να παραξενευόμαστε για τη σημασία που έχει η παράδοση για την ποίηση; Η αναλογία με τις αναγκαίες συνθήκες για την ανάπτυξη του έπους θα μας κάνει να παραδεχτούμε ευκολότερα αυτήν τη μοναδική ιδέα, που, για τους Ιουδαίους υπήρξε η μωσαϊκή παράδοση και που ξανάφερε τη λατρεία του Ιεχωβά στην παλιά θρησκεία του Μωυσή. Οι δύο όμως περιπτώσεις διαφέρουν και σ' ένα άλλο σημείο. Στη μια έχουμε τη δημιουργία ενός ποιήματος, στην άλλη την εγκαθίδρυση μιας θρησκείας. Λοιπόν, αναφορικά μ' αυτήν την τελευταία, παραδεχτήκαμε, πως υπό την επίδραση της παράδοσης, αναπαραγόταν με μια πιστότητα που ανάλογή της δε συναντάμε στο έπος. Στο πρόβλημά μας βέβαια υπάρχουν πολλά σκοτεινά σημεία, κι αυτό αιτιολογεί την ανάγκη μας να βρούμε καλύτερες αναλογίες.

Η ΑΝΑΛΟΓΙΑ

Σ' ένα πεδίο φαινομενικά πολύ απομακρυσμένο

από το πρόβλημά μας, θα ανακαλύψουμε τη μόνη ικανοποιητική αναλογία, που φαίνεται να προσεγγίζει την περίεργη διεργασία που παρατηρούμε στην **ιουδαϊκή θρησκεία**, αλλά η αναλογία αυτή είναι τόσο πλήρης, ώστε θα μπορούσαμε σχεδόν να μιλήσουμε για ταυτότητα. Ξανασυναντάμε εδώ το φαινόμενο της λανθάνουσας κατάστασης, την εμφάνιση ανεξήγητων εκδηλώσεων, που ωστόσο θα πρέπει να τις ερμηνεύσουμε, την ανάγκη για ένα περασμένο και ύστερα λησμονημένο γεγονός κι επίσης αυτόν τον καταναγκασμό που, επιβαλλόμενος στη λογική σκέψη, εξουσιάζει την ψυχική ζωή, γνώρισμα που δε διαδραματίζει κανένα ρόλο στη γένεση του έπους.

Αυτήν την αναλογία, θα τη βρούμε στη ψυχοπαθολογία, στη γένεση των ανθρώπινων νευρώσεων, δηλαδή σε μια περιοχή που ανήκει στην ατομική ψυχολογία, ενώ τα θρησκευτικά φαινόμενα ανήκουν στην ομαδική ψυχολογία. Θα δούμε πως αυτή η αναλογία δε είναι τόσο καταπληκτική όσο φαίνεται εκ πρώτης όψεως. Αντιστοιχεί μάλλον προς ένα αξίωμα.

Ονομάζουμε τραυματισμούς τις εντυπώσεις που δεχτήκαμε σε νεαρή ηλικία και που αργότερα τις ξεχάσαμε. Στις εντυπώσεις αυτές αποδίδουμε σημαντικότερο ρόλο για την αιτιολογία των νευρώσεων. Μα είναι αληθινό πως η αιτιολογία των νευρώσεων είναι κατά γενικό κανόνα τραυματική; Για όσους επιβιβάζουν αυτήν την καταγωγή, τους παρατηρούμε αμέσως, πως σε ορισμένες περιπτώσεις είναι αδύνατο να ξαναβρούμε και να καταδείξουμε, στην

πρώιμη ιστορία του νευρωτικού, παρόμοιο τραυματισμό. Συχνά περιοριζόμαστε ν' ανακαλύπτουμε μόνο μια ασυνήθιστη αντίδραση σε ορισμένα γεγονότα, σε ορισμένες υποχρεώσεις που κάθε ον υποχρεώνεται να *υποστεί*. Πολλά άτομα τις υποφέρουν κατά τρόπο που το χαρακτηρίζουμε ως ομαλό. Όταν δε μπορούμε να εξηγήσουμε την εμφάνιση μιας νεύρωσης, παρά μόνο επικαλούμενοι μια ιδιοσυγκρασιακή προδιάθεση, παρακινιόμαστε φυσικά να πούμε πως η νεύρωση δεν αποκτήθηκε, αλλά αναπτύχθηκε σιγά σιγά.

Όσοσο σωστό είναι να σημειώσουμε στο προκείμενο δύο γεγονότα: πρώτα ότι η γένεση των νεύρωσεων ανάγεται παντού και πάντα σε πολύ πρώιμες παιδικές εντυπώσεις⁸ και ύστερα σε ορισμένες περιπτώσεις λεγόμενες «τραυματικές», τα γεγονότα προέρχονται προφανώς από μια ή πολλές τέτοιες εντυπώσεις που τις βιώσαμε κατά την παιδική ηλικία. Οι εντυπώσεις αυτές ξέφυγαν από μια ομαλή εκκαθάριση και έτσι παρακινιόμαστε να πούμε, πως αν τα εξεταζόμενα γεγονότα δε συνέβαιναν, ούτε και η νεύρωση θα εκδηλωνόταν. Θα είναι αρκετό για να πετύχουμε το σκοπό μας, να περιορίσουμε σ' αυτές τις τραυματικές καταστάσεις τις έρευνές μας για την αναλογία, ανάμεσα όμως σ' αυτές τις δύο ομάδες, το χάσμα δε φαίνεται αγεφύρωτο. Είναι εξαιρετικά δυνα-

8. *Όστε είναι ακατανόητο να ισχυριζόμαστε, όπως κάνουν μερικοί, πως μπορούμε να εξασκούμε την ψυχανάλυση δίχως ν' αναζητούμε τα γεγονότα της παιδικής περιόδου και δίχως καν να τη λαμβάνουμε υπόψη μας.*

τό το να συνενώσουμε σε μια ενιαία αντίληψη τις δύο αιτιολογικές προϋποθέσεις. Πρόκειται μόνο να καθορίσουμε τι θεωρούμε ως τραυματισμό. Αν παραδεχόμαστε πως το ποσοτικό στοιχείο είναι εκείνο που δίνει σ' ένα γεγονός τον τραυματικό χαρακτήρα του, πρέπει να συμπεράνουμε πως όταν το γεγονός αυτό προκαλεί ορισμένες ασυνήθιστες παθολογικές αντιδράσεις, αυτό σημαίνει πως απαιτήθηκαν πολλά από την πραγματικότητα. Καταλήγουμε λοιπόν στο συμπέρασμα, πως ορισμένα γεγονότα επιδρούν ως τραυματισμοί επί ορισμένων ιδιοσυγκρασιών, ενώ σε άλλες δεν εξασκούν καμιά επίδραση. Από αυτά προκαλείται μια κινητή κλίμακα για εκείνο που αποκαλείται «συμπληρωματική σειρά» και όπου δύο παράγοντες συντρέχουν στην αιτιολογία και όπου ο ένας συμψηφίζεται περισσότερο από τον άλλο. Γενικά οι δύο παράγοντες δρουν από κοινού και μόνο στα δύο άκρα της σειράς μπορούμε να μιλούμε για μια απλή αιτιολογία. Οι σκέψεις αυτές μας κάνουν να συμπεραίνουμε πως δεν πρέπει ν' αποδίδουμε μεγάλη σημασία, αναφορικά με την αναλογία μας, στη διαφορά ανάμεσα στην πραγματική αιτιολογία και στη μη πραγματική αιτιολογία.

Μ' όλο που υπάρχει κίνδυνος να ξαναπούμε τα ίδια πράγματα, νομίζουμε πιο είναι επωφελές να συγκεντρώσουμε εδώ τα γεγονότα που παρουσιάζουν την εξεταζόμενη σοβαρή αναλογία. Και να ποια είναι τα γεγονότα αυτά:

Οι έρευνες μας μάς έδειξαν πως ό,τι ονομάζουμε

φαινόμενα ή συμπτώματα μιας νεύρωσης οφείλονται σε ορισμένα γεγονότα και εντυπώσεις που, ακριβώς εξαιτίας αυτού τα θεωρούμε ως αιτιολογικούς τραυματισμούς. Έχουμε να επιτελέσουμε διπλό έργο: ν' αναζητήσουμε έστω και με σχηματικό τρόπο, από τη μια μεριά τους κοινούς χαρακτήρες σ' αυτά τα γεγονότα κι από την άλλη μεριά, τους χαρακτήρες των νευρωτικών συμπτωμάτων.

Ας μελετήσουμε πρώτα τους τραυματισμούς. Όλα ανάγονται στην πρώτη παιδική ηλικία ως τα πέντε χρόνια περίπου. Οι εντυπώσεις που σχηματίστηκαν την εποχή που το παιδί αρχίζει να μιλάει είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες. Η περίοδος που βαστάει ανάμεσα στην ηλικία των δύο ως τεσσάρων ετών φαίνεται να είναι η πιο σημαντική. Δεν είναι δυνατό να προσδιορίσουμε με ακρίβεια σε ποια στιγμή αρχίζει αυτή η δεκτικότητα για τραυματισμούς.

Τα εξεταζόμενα γεγονότα έχουν, κατά γενικό κανόνα, εντελώς λησμονηθεί και είναι απρόσιτα για τη μνήμη. Ανήκουν στην περίοδο της παιδικής αμνησίας, που συχνά διακόπτεται από μερικά αποσπάσματα αναμνήσεων.

Πρόκειται για σεξουαλικής ή επιθετικής κατηγορίας εντυπώσεις και δίχως άλλο για πρώιμους τραυματισμούς του Εγώ (ναρκισσιστικούς τραυματισμούς). Προσθέτουμε πως τόσο νέα παιδιά δεν είναι ακόμα ικανά, όπως θα είναι αργότερα, να ξεχωρίσουν τις σεξουαλικές από τις επιθετικές πράξεις (λαθεμένη «σαδιστική» ερμηνεία της σεξουαλικής πρά-

ξης). Αυτή η πολύ χτυπητή υπεροχή του σεξουαλικού παράγοντα χρειάζεται να εξηγηθεί θεωρητικά.

Αυτά τα τρία σημεία: πρώιμη εμφάνιση στη διάρκεια των πέντε πρώτων χρόνων, λήθη, επιθετικοσεξουαλικό περιεχόμενο, είναι στενά δεμένα μεταξύ τους. Οι τραυματισμοί είναι ή γεγονότα που ενδιαφέρουν το σώμα του υποκείμενου ή αντιλήψεις και προπαντός αντιλήψεις οπτικές ή ακουστικές, κατά συνέπεια βιωμένα γεγονότα ή εντυπώσεις. Η συνάφεια αυτών των τριών σημείων θεωρητικά καθορίστηκε χάρη στην ψυχαναλυτική εργασία. Κι αυτή μόνη μπορεί να μας επιτρέψει να ξαναβρούμε τα λησμονημένα συμβάντα, ή για να μιλήσουμε τολμηρότερα, αλλά λιγότερο ορθά, να τα ξαναφέρουμε στη μνήμη μας. Αντίθετα με τη γενική αντίληψη, η θεωρία μας διδάσκει πως η σεξουαλική ζωή των ανθρώπινων όντων (ή εκείνων που θα αντιστοιχούν σ' αυτά μεταγενέστερα) ανθίζει πρώιμα, για να τελειώσει στην ηλικία των πέντε ετών. Επακολουθεί εκείνο που ονομάζουμε η λανθάνουσα περίοδος, που επιμηκύνεται ως την εφηβεία. Όσο βαστάει αυτή η εξέλιξη η σεξουαλικότητα σταματάει και μάλιστα υφίσταται μια οπισθοδρόμηση. Η θεωρία αυτή που ενισχύεται από την ανατομική μελέτη της ανάπτυξης των εσωτερικών γεννητικών οργάνων, μας κάνει να σκεφτούμε πως ο άνθρωπος κατάγεται από ένα ζωικό είδος, που η σεξουαλική του ωριμότητα θα έπρεπε να διαμορφώνεται κοντά στα πέντε του χρόνια. Μας κάνει επίσης να υποπτευθούμε πως το πρόσκαιρο σταμάτημα καθώς

και η σε δύο έτη εξέλιξη της σεξουαλικής ζωής συνδέονται στενά με την ιστορία της ανθρώπινης εξέλιξης, με το «ανθρώπινο γίνεσθαι». Ο άνθρωπος φαίνεται πως είναι το μοναδικό ζώο, που υπέστη αυτή τη λανθάνουσα κατάσταση και έχει αυτήν τη διαφοροποιημένη σεξουαλικότητα.

Καμιά παρατήρηση, νομίζω, δεν έγινε από την άποψη αυτή στα ανώτερα θηλαστικά, αυτό θα είχε μεγάλη σημασία για τη θεωρία μας. Το γεγονός πως η περίοδος της παιδικής αμνησίας συμπίπτει με την πρώιμη ανάπτυξη της σεξουαλικότητας δε θα μπορούσε να αφήσει αδιάφορη την ψυχολογία. Ίσως αυτή η κατάσταση των πραγμάτων είναι που παρέχει τις αναγκαίες προϋποθέσεις για την ανάπτυξη των νευρώσεων, των νόσων αυτών που φαίνονται να είναι ανθρώπινο προνόμιο και που, θεωρούμενες μ' αυτόν τον τρόπο, παρουσιάζονται ως υπολείμματα πρωτόγονων εποχών, όπως και ορισμένα μέρη του σώματός μας.

Ποιοι λοιπόν είναι οι κοινοί χαρακτήρες και ιδιομορφίες σε όλα τα νευρωτικά συμπτώματα; Ορθό είναι να υπογραμμίσουμε στο προκείμενο δύο ειδών αποτελέσματα, θετικά και αρνητικά. Τα πρώτα αποτελούν προσπάθειες για την επαναφορά σε ισχύ του τραυματισμού, δηλαδή για την επαναφορά της ανάμνησης του λησμονημένου περιστατικού ή ακριβέστερα για να το κάνουν να γίνει πραγματικό, να ξαναζήσει. Αν επρόκειτο για πρώιμα συναισθηματικό δε-

σμό, το τρυφερό αυτό συναίσθημα αναγεννιέται ανάλογα κατευθυνόμενο αυτή τη φορά προς άλλο πρόσωπο. Ονομάζουμε το σύνολο αυτών των προσπαθειών «προσηλώσεις στον τραυματισμό»: και «επαναληπτικοί αυτοματισμοί». Μπορούν να ενσωματωθούν σ' ένα Εγώ και να του δώσουν, ως διαρκείς τάσεις τον αναλλοίωτό τους χαρακτήρα, μ' όλο που καλύτερα εξαιτίας της πραγματικής θεμελίωσής τους η ιστορική τους καταγωγή έχει λησμονηθεί. **Έτσι ο άντρας που, από τα παιδικά του χρόνια ήταν υπερβολικά προσηλωμένος στη μητέρα του, θ' αναζητήσει ίσως, σ' όλη του τη ζωή, τη γυναίκα από την οποία θα μπορεί να εξαρτιέται και που θα την αφήνει να τον τρέφει και να τον συντηρεί.** Μια νέα κόρη, που από πολύ νωρίς παραπλανήθηκε θα μπορέσει να οργανώσει όλη της τη μεταγενέστερη σεξουαλική ζωή, με τρόπο που να προκαλεί πάντα παρόμοιες επιθέσεις. Εξετάζοντας έτσι το πρόβλημα της νεύρωσης μπορούμε να ασχοληθούμε και με το πρόβλημα γενικά της διαμόρφωσης του χαρακτήρα.

Οι αρνητικές αντιδράσεις τείνουν προς εκ διαμέτρου αντίθετο σκοπό. Οι λησμονημένοι τραυματισμοί δε φτάνουν πια ως την ανάμνηση και τίποτα δεν επαναλαμβάνεται. Αυτούς τους συγκεντρώνουμε υπό τον τίτλο «αμυντικές αντιδράσεις», που εκφράζονται ως «αποφυγές» και που μπορούν να μετατραπούν σε «ανασταλτικούς μηχανισμούς» και σε «φοβίες». Οι αρνητικές αυτές αντιδράσεις συμβάλλουν

επίσης σημαντικά στη διαμόρφωση του χαρακτήρα. Όπως και οι θετικές αντιδράσεις έτσι και οι αρνητικές είναι προσηλώσεις στον τραυματισμό, μ' όλο που υπακούουν σε μια αντίθετη τάση. Τα συμπτώματα της καθαυτό νεύρωσης αποτελούν συμβιβασμούς προς τους οποίους συμβάλλουν όλες οι αρνητικές και θετικές τάσεις, που απορρέουν από τους τραυματισμούς. Έτσι άλλοτε κυριαρχούν οι μεν και άλλοτε οι δε. Οι ανταγωνιστικές αυτές αντιδράσεις προκαλούν συγκρούσεις τις οποίες ο ενδιαφερόμενος δεν κατορθώνει κατά γενικό κανόνα να τις υπερπηδήσει.

Όλα αυτά τα φαινόμενα, τα συμπτώματα καθώς και οι περιορισμοί του Εγώ και οι διαρκείς τροποποιήσεις του χαρακτήρα έχουν παρορμητικό χαρακτήρα, δηλαδή αν η ψυχική έντασή τους είναι μεγάλη, αποκτούν απέναντι σε άλλες ψυχικές διεργασίες προσαρμοσμένες στον εξωτερικό κόσμο και που υπακούουν στους νόμους της λογικής σκέψης, μια αξιοσημείωτη ανεξαρτησία. Καθόλου ή ανεπαρκώς στηριζόμενα από την εξωτερική πραγματικότητα, δε λαμβάνουν υπόψη τους τα αντικειμενικά πράγματα ή τα ψυχικά ισοδύναμά τους, ώστε εύκολα έρχονται σε ενεργητική αντίθεση μ' αυτά. Αποτελούν καθώς λέμε Κράτος εν Κράτει, ένα απρόσιτο τμήμα, απρόσφορο για την από κοινού εργασία, το οποίο ωστόσο, κατορθώνει κάποτε να κατανικήσει τα άλλα, εκείνα που ονομάζουμε ομαλά και να τα τιθασέψει. Όταν γίνεται

αυτό, σημαίνει πως η εσωτερική ψυχική πραγματικότητα κατορθώνει να κυριαρχήσει στην εξωτερική πραγματικότητα κι έτσι ανοίγεται ο δρόμος για την ψύχωση. Ακόμα και όταν τα πράγματα δε φτάσουν ως εκεί, μας είναι αδύνατο να παραγνωρίσουμε την πρακτική σημασία των φαινομένων αυτών. Οι ανασταλτικοί μηχανισμοί, η ανικανότητα για προσαρμογή στη ζωή, που χαρακτηρίζουν τους ανθρώπους τους κυριευμένους από τη νεύρωση, αποτελούν, στην ανθρώπινη κοινωνία, σημαντικότατο παράγοντα. Η νεύρωση μπορεί να εκδηλωθεί ως η άμεση εκδήλωση μιας «προσήλωσης» αυτών των ασθενών σε μια πρώιμη εποχή του παρελθόντος τους.

Ας μελετήσουμε τώρα τη λανθάνουσα περίοδο, που μας ενδιαφέρει ιδιαίτερω από την άποψη του αναλογικού παραλληλισμού μας. Τον παιδικό τραυματισμό μπορεί να το διαδεχτεί αμέσως μια παιδική νεύρωση. Η τελευταία αυτή εκδηλώνεται με προσπάθειες άμυνας, που συνοδεύουν αυτά τα συμπτώματα. Παρόμοια νεύρωση μπορεί να κρατήσει αρκετά και να προκαλέσει εξώφθαλμες εκδηλώσεις ή μπορεί να παραμείνει λανθάνουσα και να περάσει απαρατήρητη. Κατά γενικό κανόνα εκείνο που κατισχύει είναι η άμυνα, αλλά ό,τι κι αν γίνει, ορισμένες τροποποιήσεις του Εγώ παράγονται και παραμένουν ως ουλές τραυμάτων. Είναι σπάνιο η παιδική νεύρωση να εξακολουθήσει δίχως διακοπή στη νεύρωση ενός ενήλικα. Συνηθέστερα τη διαδέχεται μια ομαλή περίοδος

και η διεργασία αυτή αναμφίβολα διευκολύνεται ή επιτρέπεται από την ψυχολογικά λανθάνουσα κατάσταση. Μόνο αργότερα η νεύρωση θα εκδηλωθεί οριστικά ως επιβραδυνόμενο αποτέλεσμα του τραυματισμού. Αυτό παράγεται είτε κατά τη στιγμή της εφηβείας, είτε λίγο αργότερα. Στην πρώτη περίπτωση, οι ενδυναμωμένες από την ωριμότητα παρορμήσεις οι οποίες στην αρχή είχαν νικηθεί ξαναρχίζουν την πάλη. Στη δεύτερη περίπτωση, η νεύρωση εκδηλώνεται βραδύτερα, γιατί οι αντιδράσεις και οι τροποποιήσεις του Εγώ που προκλήθηκαν από τον αμυντικό μηχανισμό βλάπτουν την πραγματοποίηση των καινούριων καθηκόντων, που επιβάλλονταν από τη ζωή στο Εγώ, ώστε σοβαρές συγκρούσεις αναφέρονται ανάμεσα σ' έναν απαιτητικό εξωτερικό κόσμο και στο Εγώ που επιζητεί να προστατέψει την οργάνωση, που με τόσο κόπο την εγκαθίδρυσε, από τον καιρό που έκανε τον αμυντικό αγώνα. Αυτή η περίοδος της ανακωχής ανάμεσα στις πρώτες αντιδράσεις στον τραυματισμό και η μεταγενέστερη εμφάνιση της αρρώστιας είναι φαινόμενο τυπικό. Η αρρώστια μπορεί να θεωρηθεί ως προσπάθεια για ίαση, ως μια απόπειρα επιχειρούμενη με τη συγκέντρωση των στοιχείων του Εγώ, που ο τραυματισμός τα είχε διαλύσει, για να τα κάνει ένα ισχυρό σύνολο απέναντι στον εξωτερικό κόσμο. Ωστόσο αυτή η προσπάθεια σπάνια πετυχαίνει, αν δε βοηθηθεί από την αναλυτική εργασία, και μάλιστα, στην τελευταία αυτή περίπτωση, η επιτυχία δεν είναι πάντα βέβαιη. Πολύ συ-

χνά η διεργασία τελειώνει με μια καταστροφή, ή με το διαμελισμό του Εγώ ή με τη νίκη του από το πρώιμο διασπασμένο και κυριαρχημένο από τον τραυματισμό στοιχείο.

Για να πείσουμε τον αναγνώστη, θα έπρεπε να θέσουμε υπόψη του μια λεπτομερειακή έκθεση για τη ζωή πολλών νευρωτικών. Η ευρύτητα όμως και οι δυσκολίες του θέματος αυτού θα μετέβαλαν συνολικά το χαρακτήρα αυτής της μελέτης, που έτσι θα γινόταν μια πραγματεία για τις νευρώσεις. Ακόμα, πολύ λίγοι άνθρωποι, μόνον εκείνοι δηλαδή που αφιέρωσαν τη ζωή τους στη μελέτη και στην εφαρμογή της ψυχανάλυσης, θα ενδιαφέρονταν γι' αυτήν την εργασία. Καθώς λοιπόν, στο προκείμενο απευθύνομαι σ' ένα πιο πολυάριθμο κοινό, το μόνο που μου απομένει είναι να παρακαλέσω τον αναγνώστη να μου έχει εμπιστοσύνη αναφορικά με τις διαβεβαιώσεις που διατυπώνω. Εγώ προσωπικά παραδέχομαι πως ο αναγνώστης τότε θα αναγκαστεί να υιοθετήσει τα συμπεράσματά μου, αφού προηγούμενα επαληθεύσει τη βασιμότητα των θεωριών μου.

Οπωσδήποτε θα επιχειρήσω να εκθέσω μια περίπτωση όπου υπάγονται σαφώς όλες οι ιδιομορφίες της νεύρωσης για τις οποίες μίλησα. Είναι φανερό πως μια μόνη περίπτωση δε θα μπορούσε να μας δώσει όλες τις αναγκαίες διασαφήσεις. Για τούτο δεν ταιριάζει να απογοητευτούμε αν το περιεχόμενό της φαίνεται πολύ απομακρυσμένο από την αναλογία που επιζητούμε.

Το αγοράκι που, καθώς συμβαίνει συχνά για τις μικροαστικές οικογένειες, μένει στο ίδιο δωμάτιο με τους γονείς του, θα 'χε χίλιες δύο ευκαιρίες, πριν ακόμα μπορέσει να μιλήσει, να παρατηρήσει τις σεξουαλικές πράξεις τους, να τους δει και προπαντός να τους ακούσει. Στη μεταγενέστερη νεύρωση που εκδηλώθηκε ευθύς μετά την πρώτη του αυθόρμητη ονειρώξη, η αυπνία φανερώθηκε ως το πρωιμότερο και οχληρότερο σύμπτωμα. Υπερευαίσθητο για τους νυκτερινούς θόρυβους, του ήταν αδύνατο να ξανακοιμηθεί μια και ξύπνησε. Η αυπνία αυτή ήταν ένα αληθινό σύμπτωμα συμβιβασμού που φανέρωνε, από τη μια μεριά, την άμυνά του εναντίον των νυκτερινών εντυπώσεων κι από την άλλη μεριά, την προσπάθειά του για την αποκατάσταση μιας κατάστασης αγρύπνιας, που θα ήταν ικανή να του προσπορίσει τις αλλοτινές του εντυπώσεις.

Οι παρατηρήσεις αυτές έχοντας ξυπνήσει πρόωρα στο παιδί μια αντρική επιθετικότητα το έκαναν να παλεύει το αντρικό μόριό του, και ταυτιζόμενο με τον πατέρα του, που έτσι του έπαιρνε τη θέση, έκανε διάφορα σεξουαλικά διαβήματα προς τη μητέρα του. Και τα πράγματα τράβηξαν έτσι ως την ημέρα που η μητέρα του απαγορεύοντάς του να παλεύει το αντρικό μόριό του, το φοβέρισε πως θα τα πει όλα στον πατέρα του, που για να το τιμωρήσει, θα του έκοβε το μόριό του. Αυτή η απειλή της εκτομής προκάλεσε, στο αγοράκι, μια σφοδρή τραυματική αντίδραση.

Παραιτήθηκε από τη σεξουαλική του δραστηριότητα κι ο χαρακτήρας του μεταβλήθηκε. Αντί να ταυτίζεται με τον πατέρα του, άρχισε να τον φοβάται, υιοθέτησε απέναντί του μια παθητική στάση και, συμπεριφερόμενο κάποτε με τρόπο ανυπόφορο, έφτασε ως το σημείο και να τον προκαλεί. Οι σωματικές τιμωρίες που προκαλούσε μ' αυτό το φέρεμά του, αποκτούσαν σεξουαλική σημασία, σε τρόπο που ταυτιζόταν με τις τιμωρίες αυτές, με τη μητέρα του που την κακομεταχειριζόταν ο πατέρας. Γαντζωνόταν ολοένα και πιο φοβισμένα σ' αυτήν, σα να μη μπορούσε ούτε και μια μόνη στιγμή να κάνει χωρίς την αγάπη της, όπου έβλεπε μια προστασία εναντίον του κινδύνου της εκτομής που διέτρεχε από τον πατέρα του. Αυτή η τροποποίηση του Οιδιπόδειου συμπλέγματος προεκτάθηκε σ' όλη τη λανθάνουσα περίοδο, που δε σημειώνεται από καμιά εμφανή διαταραχή. Έγινε πρότυπο παιδιού κι έκτακτος μαθητής στο σχολείο.

Ως τώρα μπορέσαμε να παρατηρήσουμε το άμεσο αποτέλεσμα του τραυματισμού και να επικυρώσουμε το γεγονός της λανθάνουσας κατάστασης.

Με την εφηβεία επακολούθησαν οι νευρωτικές εκδηλώσεις και παρουσιάστηκε κι ένα δεύτερο σύμπτωμα, το σύμπτωμα της σεξουαλικής ανικανότητας. Το νέο παιδί δεν επιζητούσε πια να αγγίξει το μόριό του που είχε χάσει κάθε ευαισθησία και δεν τολμούσε να πλησιάσει σεξουαλικά μια γυναίκα. Όλη του η σεξουαλική δραστηριότητα περιοριζόταν σ'

ένα φυσικό αυνανισμό με σαδιστικο-μαζοχιστικές φαντασιώσεις, μέσα στις οποίες φανερώνονταν εύκολα οι συνέπειες των πρώιμων του παρατηρήσεων για τη συνουσία των γονιών του. Η ανάπτυξη της ενισχυμένης αντρικότητας, που συνεπάγεται η εφηβεία του προκάλεσε ένα άγριο μίσος κι ένα συναίσθημα εξέγερσης εναντίον του πατέρα του. Αυτή η ως τα άκρα αρνητική στάση αναφορικά με τον πατέρα του έφτανε τόσο μακριά, ώστε το έκανε να ξεχνάει και το ίδιο του συμφέρον, να προκαλεί την αποτυχία του στη ζωή και τις συγκρούσεις του με τον εξωτερικό κόσμο. Δεν πετύχαινε ούτε στο επάγγελμά του γιατί ακριβώς ο πατέρας του ήταν εκείνος που τον παρακίνησε να το ακολουθήσει. Δε συνδεόταν με κανένα και ποτέ δε βρισκόταν σε αγαθές σχέσεις με τους προϊσταμένους του.

Έτσι κατασυντριμμένος από τα συμπτώματα, θλιμμένος από την ανικανότητα, κατέληξε, ύστερα από το θάνατο του πατέρα του, να παντρευτεί, τότε όμως φάνηκε ο καθαυτό χαρακτήρας του κι έκανε αβίωτη για όλο το περιβάλλον του τη ζωή. Εγωιστής αμετανόητος, τυραννικός δεσπότης, χρειαζόταν με κάθε τρόπο να βασανίζει κάποιον άλλον. Έτσι έγινε το πιστό αντίγραφο του πατέρα του, όπως το διατήρησε η ανάμνησή του, δηλαδή ανάσταινε την ταυτοποίηση μ' εκείνον τον πατέρα, την ταυτοποίηση που την είχε κάνει σαν παιδί για λόγους σεξουαλικής κατηγορίας. Σ' αυτό το τμήμα της νεύρωσης αναγνωρί-

ζουμε την επάνοδο του απωθημένου, για το οποίο είπαμε πως θα έπρεπε να υπολογιστεί μαζί με τα άμεσα αποτελέσματα του τραυματισμού και το φαινόμενο της λανθάνουσας κατάστασης, μεταξύ των συμπτωμάτων της νεύρωσης.

ΕΦΑΡΜΟΓΗ

Πρώιμος τραυματισμός, άμυνα, λανθάνουσα κατάσταση, έκρηξη της νεύρωσης, μερική επάνοδος του απωθημένου, αυτή είναι κατά τη γνώμη μας η εξέλιξη της νεύρωσης. Προσκαλώ τώρα τον αναγνώστη να προχωρήσει ένα βήμα ακόμα και να παραδεχτεί πως είναι δυνατό να γίνει μια προσέγγιση ανάμεσα στην ιστορία του ανθρώπινου είδους και στην ιστορία του ατόμου. Αυτό σημαίνει πως το ανθρώπινο είδος υπόκειται, κι αυτό επίσης, σε διεργασίες με επιθετικο-σεξουαλικά περιεχόμενα, που αφήνουν διαρκή ίχνη, μ' όλο που, τις περισσότερες φορές είναι παραμερισμένα και ξεχασμένα. Αργότερα, ύστερα από μια μακρά περίοδο λανθάνουσας κατάστασης, ξαναγίνονται ενεργά και παράγουν φαινόμενα, που μπορούν να συγκριθούν, από την υφή και την τάση τους, με τα νευρωτικά συμπτώματα.

Νομίζω πως μάντεψα τι είναι αυτές οι διεργασίες και θέλω να καταδείξω πως οι συνέπειές τους, που μοιάζουν έντονα με τα νευρωτικά συμπτώματα, είναι

τα θρησκευτικά φαινόμενα. Ύστερα από την ανακάλυψη της εξέλιξης, κανένας δε θα μπορούσε ν' αρνηθεί πως το ανθρώπινο είδος έχει μια προϊστορία και καθώς αυτή μας είναι άγνωστη –ή πράγμα που σημαίνει το ίδιο, την έχουμε λησμονήσει– το συμπέρασμα αυτό ισχύει ως αξίωμα. Αν μάθουμε πως, και στις δύο περιπτώσεις, οι αιτιολογικοί και λησμονημένοι τραυματισμοί αναφέρονται στη ζωή της ανθρώπινης οικογένειας, θα δεχτούμε την πληροφορία αυτή ως ευχάριστο και απροσδόκητο δώρο, που δε μας επέτρεψαν να το περιμένουμε οι προηγούμενες συζητήσεις.

Υποστήριξα ήδη αυτή τη θέση πριν από είκοσι πέντε χρόνια, στα 1912, στο βιβλίο μου «Τοτέμ και Ταμπού» και το μόνο που θα κάνω είναι να επαναλάβω ό,τι είπα τότε. Η επιχειρηματολογία του βασίζεται σ' ένα υπαινιγμό του Τσαρλς Δάρβιν και αναφέρεται σε μια υπόθεση του Άτκινσον: στην πρωτόγονη εποχή, ο άνθρωπος ζούσε σε μικρές ορδές και η καθεμιά τους κυβερνούταν από ένα ρωμαλέο άρρενα. Η εποχή δεν μπορεί να εξακριβωθεί και ούτε οι γεωλογικές μας γνώσεις μας παρέχουν πληροφορίες για όλα αυτά. Δίχως άλλο, η γλώσσα μόλις είχε αρχίσει να διαμορφώνεται. Ένα ουσιαστικό σημείο της επιχειρηματολογίας μας είναι πως η μοίρα που γνώρισαν όλοι οι πρωτόγονοι άνθρωποι, είναι και η μοίρα των προγόνων μας.

Αυτή η ιστορία, όπως τη διηγούμαστε, φαίνεται

σαν πολύ συμπυκνωμένη, σαν εκείνο που προϋπέθετε χρόνια για να επιτελεστεί και που επαναλαμβανόταν αδιάκοπα, να έχει γίνει στην πραγματικότητα μια φορά. Ο ρωμαλέος άρρενας, εξουσιαστής και πατέρας της ορδής, διέθετε ανεξέλεγκτα και τραχειά μια απεριόριστη εξουσία. Όλες οι θηλυκές του ανήκαν: τόσο οι γυναίκες και οι κόρες της ορδής του, αναμφίβολα, όσο κι οι άλλες θηλυκές που τις είχαν αρπάξει από τις εχθρικές ορδές. Η τύχη των γιων ήταν οδυνηρή, όταν τύχαινε να προκαλέσουν τη ζηλοτυπία του πατέρα τους, αυτούς τους έσφαζε, τους ευνούχιζε ή τους έδιωχνε ή αναγκάζονταν να ζήσουν σε μακρινές κοινότητες και μόνο με την αρπαγή μπορούσαν και δημιουργούσαν για τους εαυτούς τους μια πρωτόγονη ορδή. Οι πιο νέοι γιοι είχαν φυσικά προνομιά θέση, γιατί προστατεύονταν από την αγάπη της μητέρας τους κι από την ηλικία του πατέρα τους. Έτσι μπορούσαν πιο εύκολα να τον διαδεχτούν. Φαίνεται πως μπορούμε σε πολλούς θρύλους και μύθους να ξαναβρούμε τα ίχνη του παραγκωνισμού του πρωτότοκου γιου και της προτίμησης που δείχνεται για τον δευτερότοκο.

Αυτό το πρώτο στάδιο της «κοινωνικής» οργάνωσης το διαδέχτηκε ύστερα ένα άλλο όπου, αναμφισβήτητα, τα αποδιωγμένα αδέρφια, συγκροτημένα σε κοινότητες συνενώθηκαν για να καταικήσουν τον πατέρα τους και –σύμφωνα με τα έθιμα της εποχής– να τον καταβροχθίσουν. Αυτός ο κανιβαλισμός δεν

πρέπει να μας παραξενεύει. Επέζησε σε πολύ μεταγενέστερες εποχές. Το ουσιαστικό ζήτημα είναι πως σ' αυτούς τους πρωτόγονους ανθρώπους αποδίδουμε αισθήματα και συγκινήσεις ανάλογες προς εκείνες που μας επέτρεψαν να ανακαλύψουμε στους σημερινούς πρωτογόνους μας και στα παιδιά μας οι ψυχαναλυτικές έρευνες, πράγμα που σημαίνει πως μ' όλο που φοβούνταν και μισούσαν τον πατέρα τους, ωστόσο τον λάτρευαν και τον είχαν για πρότυπο. Στην πραγματικότητα ο καθένας θα 'θελε να πάρει τη θέση του. Η κανιβαλική πράξη κατά συνέπεια θα πρέπει να θεωρηθεί ως μια προσπάθεια ταυτοποίησης με τον πατέρα, με την πράξη της καταβρόχθισης ενός κομματιού από το σώμα του.

Όλα μας αναγκάζουν να σκεφτούμε πως ύστερα από το φόνο του πατέρα, οι αδερφοί τσακώθηκαν για τη διαδοχή του επί πολύ καιρό, γιατί ο καθένας τους ήθελε να είναι ο μοναδικός του κληρονόμος. Ήρθε όμως μια στιγμή που κατάλαβαν πόσο επικίνδυνος και βλαβερός ήταν αυτός ο ανταγωνισμός. Η ανάμνηση της απελευθέρωσής τους, που από κοινού την πραγματοποίησαν, οι αισθηματικοί δεσμοί που τους σύνδεσαν όσο καιρό ζούσαν αποδιωγμένοι από τον πατέρα τους, τους έφερε στο σημείο να συνεννοηθούν, και να συνάψουν ένα είδος κοινωνικού συμβολαίου. Απ' αυτό προήλθε η πρώτη μορφή κοινωνικής οργάνωσης με την παραίτησή τους από τις ενστικτώδεις παρορμήσεις τους, με την ανάληψη αμοιβαίων

υποχρεώσεων, με την εγκαθίδρυση ορισμένων θεσμών, που διακηρύχθηκαν ως απαράβατοι, ιεροί. Μ' αυτόν τον τρόπο άρχισε η δημιουργία της ηθικής και του δικαίου. Ο καθένας τους εγκατέλειψε το όνειρό του ν' αντικαταστήσει τον πατέρα του ή ν' αποκτήσει τη μητέρα του ή την αδερφή του. Έτσι θεοπίστηκαν τα ταμπού της αιμομιξίας και ο νόμος της εξωγαμίας. Ένα σημαντικό τμήμα της κυριαρχικής εξουσίας, που ελευθερώθηκε με το θάνατο του πατέρα μεταβίβαστηκε στις γυναίκες και αυτή ήταν η εποχή της μητριαρχίας. Στη διάρκεια αυτής της περιόδου «**της ορδής των αδερφών**», η ανάμνηση του πατέρα διατηρήθηκε ζωηρή και ένα ζώο γεμάτο δύναμη, που ίσως κι αυτό στην αρχή να το φοβούνταν, ανακηρύχτηκε ως υποκατάστατο του πατέρα. Βέβαια, παρόμοια εκλογή μας παραξενεύει, η άβυσσος όμως που δημιούργησε αργότερα ο άνθρωπος ανάμεσα στον εαυτό του και στο ζώο δεν υπήρχε για τον πρωτόγονο και εξακολουθεί να μην υπάρχει για τα παιδιά μας, για τα οποία οι ζωοφοβίες, είχαμε την ευκαιρία να το διαπιστώσουμε, εξηγούνται από το φόβο που τους εμπνέει ο πατέρας τους. Από τη μια μεριά, το τοτέμ εθεωρείτο ως ενσαρκωμένος πρόγονος, ο προστάτης –πνεύμα της πατρίδας και που για τούτο θα έπρεπε να το λατρεύουν και να το φροντίζουν, κι από την άλλη μεριά, θέσπιζαν μια γιορτή όπου το ζώο– τοτέμ δοκίμαζε την ίδια τύχη, που είχε γνωρίσει κι ο πατέρας. Πρώτα το σκότωναν και ύστερα το έτρωγαν όλα

τα μέλη της πατριάς. (Το τοτεμικό γεύμα σύμφωνα με τον Ρόμπερτσον Σμιθ). Αυτή η μεγάλη γιορτή ήταν στην πραγματικότητα γιορτή της νίκης των γιων που συνασπίστηκαν εναντίον του πατέρα τους.

Αλλά σ' όλα αυτά τα γεγονότα πού βρίσκεται η θρησκεία; Ο τοτεμισμός με τη λατρεία του προς το υποκατάστατο του πατέρα, με την αμφιθυμία που καταδειχνει το τοτεμικό γεύμα, με την καθιέρωση των αναμνηστικών εορτών, των απαγορεύσεων, που η μη τήρησή τους συνεπάγεται το θάνατο, ο τοτεμισμός, λέγω, μπορεί να θεωρηθεί ως το πρώτο προσχέδιο θρησκείας για την ιστορία της ανθρωπότητας, πράγμα που επικυρώνει το στενό δεσμό που ενώνει, από την αρχή, τους κοινωνικούς κανόνες και τις ηθικές υποχρεώσεις. Στο προκείμενο θα δώσουμε μια συντομότερη άποψη για τη μεταγενέστερη εξέλιξη της θρησκείας. Αναμφίβολα αυτή η εξέλιξη παράγεται παράλληλα προς την πρόοδο του πολιτισμού και με τις μεταβολές της διάρθρωσης των ανθρώπινων κοινοτήτων.

Ξεκινώντας απ' εαυτού, ο τοτεμισμός εξελίσσεται προς έναν εξανθρωπισμό του λατρευόμενου όντος. Το ζώο το διαδέχονται ανθρώπινοι θεοί, που η τοτεμική τους καταγωγή δε μας αποκρύβεται. Ο θεός διατηρεί τη ζωώδη μορφή ή τουλάχιστον την κεφαλή του ζώου ή το τοτέμ γίνεται ο αχώριστος σύντροφος του θεού ή ακόμα ο μύθος γίνεται ο αχώριστος σύντροφος του θεού ή ακόμα ο μύθος μας παρουσιάζει

το θεό να σκοτώνει το ζώο το οποίο είναι ο προκάτοχός του. Σε μια στιγμή, που πολύ δύσκολα μπορούμε να την προσδιορίσουμε, της εξέλιξης αυτής, παρουσιάζονται οι μεγάλες μητρικές θεότητες, αναμφίβολα προγενέστερες από τους αρσενικούς θεούς και πού υπάρχουν πολύ καιρό δίπλα στις αρσενικές. Στο μεταξύ συμβαίνει μια μεγάλη κοινωνική ανατροπή: τη μητριαρχία τη διαδέχεται και πάλι η πατριαρχική εξουσία. Οι καινούριοι πατέρες, για να πούμε την αλήθεια, δεν είναι τόσο ισχυροί όσο ο πρωτόγονος πατέρας. Όντας πολυάριθμοι, ζουν σε κοινότητες ευρύτερες από την πρωτόγονη ορδή. Πρέπει λοιπόν να συνεννοηθούν μεταξύ τους και να καθιερώσουν ορισμένους περιοριστικούς κοινωνικούς κανόνες. Είναι πιθανόν πως οι μητρικές θεότητες παρουσιάστηκαν ύστερα από την κατάργηση της μητριαρχίας και είναι ένα είδος αποζημίωσης, για τις εκθρονισθείσες μητέρες. Οι αρσενικοί θεοί, στέκουν στην αρχή, σαν γιοι δίπλα στις πανίσχυρες μητέρες τους και μόνο αργότερα έλαβαν την πατρική μορφή. Οι αρσενικοί θεοί αντικατοπτρίζουν τις συνθήκες της πατριαρχικής εποχής τους: είναι πολυάριθμοι, οφείλουν να μοιραστούν την εξουσία και κάποτε υπακούουν σ' ένα θεό ισχυρότερό τους. Ένα βήμα ακόμα και να που βρισκόμαστε μπροστά στο θέμα που μας απασχολεί εδώ: στην επάνοδο σ' ένα νέο πατέρα, μόνον, μοναδικό και παντοδύναμο.

Θα πρέπει βέβαια να παραδεχτούμε πως η ιστορική αυτή ανασκόπηση είναι γεμάτη από κενά και σε

πολλά σημεία, από αβεβαιότητες, ωστόσο κανένας δε θα μπορούσε να χαρακτηρίσει ως φανταστικό τον τρόπο, όπου αντιμετωπίζουμε την πρωτόγονη ιστορία, δίχως να υποτιμήσει σημαντικότητας τον πλούτο και την πειστική δύναμη του υλικού στο οποίο βασιζόμαστε. Μεγάλα τμήματα του παρελθόντος, που εδώ έχουν συγκεντρωθεί σ' ένα σύνολο, ιστορικά είναι αποδεδειγμένα, όπως, π.χ. ο τοτεμισμός, οι κοινότητες των αρρένων. Άλλα γεγονότα βρήκαν αξιωματικότες αντιστοιχίες. Έτσι σε πολλούς συγγραφείς προξένησε εντύπωση η ομοιότητα που υπάρχει ανάμεσα στην ιεροτελεστία της **χριστιανικής κοινότητας** –όπου ο πιστός αφομοιώνει συμβολικά το αίμα και το σώμα του Θεού του– και στο τοτεμικό γεύμα που έχει ανάλογη σημασία. Πολυάριθμα υπολείμματα της λησμονημένης πρωτόγονης εποχής βρίσκονται ακόμα στους θρύλους και στα λαϊκά παραμύθια. Επιπλέον, η αναλυτική έρευνα της ψυχικής ζωής των παιδιών επέτρεψε να γίνει μια άφθονη και απροσδόκητη συγκομιδή από ντοκουμέντα ικανά να γεμίσουν τα κενά των γνώσεών μας για την πρωτόγονη εποχή.

Για να καταδείξουμε καλύτερα όλη τη σημασία των σχέσεων ανάμεσα στον πατέρα και στα παιδιά, αρκεί να αναφέρουμε μονάχα τις ζωοφοβίες, τον παράξενο φόβο μη φαγωθούν από τον πατέρα και την τεράστια έκταση του φόβου της εκτομής. Στην ιστορική ανασκόπηση που επιχειρούμε τίποτα δε φανταστήκαμε εκ των ενόντων και τίποτε δε

διατυπώσαμε δίχως να στηριζόμαστε σε γερά θεμέλια.

Αν υποθέσουμε λοιπόν πως το σύνολο αυτής της ιστορικής ανασκόπησης είναι παραδεκτό, θα αναγνωρίσουμε στην περίπτωση αυτή, πως στις **θρησκευτικές τελετές** βρίσκουμε δύο ειδών στοιχεία: από τη μια, προσηλώσεις σε παλιές ιστορίες για την οικογένεια και σε υπολείμματά τους, κι από την άλλη, αναπαραγωγή του παρελθόντος, επανόδους ύστερα από μεγάλο χρονικό διάστημα, των λησμονημένων γεγονότων. Αυτό ακριβώς το τελευταίο γεγονός είναι εκείνο που ως τα τώρα είχε περάσει απαρατήρητο, ξεφεύγοντας έτσι από την κατανόησή μας. Ένα χτυπητό παράδειγμα θα μας καταδείξει ότι είναι ακόμα σε ισχύ.

Ωστόσο καλό είναι να παρατηρήσουμε πως κάθε στοιχείο που ανακύπτει από το παρελθόν επιβάλλεται με μια ιδιαίτερη δύναμη, εξασκεί στα πλήθη τεράστια επίδραση και γίνεται ασυγκράτητα αντικείμενο πίστης, πίστης εναντίον της οποίας κάθε λογική αντίρρηση είναι ανίσχυρη, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του *Credo Quia Absurdum*. Αυτός ο παράξενος χαρακτήρας μόνο συγκρινόμενος με τα παραλήρημα της ψύχωσης, μπορεί να κατανοηθεί. Ξέραμε από καιρό πως σε κάθε παραληρηματική ιδέα βρισκόταν ένα λησμονημένο αληθινό στοιχείο που, με την επάνοδό του, υπέστη ορισμένες παραμορφώσεις και από τότε δυσκολευόμαστε να το κατανοή-

σουμε. Ο ασθενής παίρνει για αλήθεια την παραληρηματική ιδέα του και η παρορμητική, νοσηρή πεποίθησή του, τραβάει πολύ πιο πέρα από αυτόν τον πυρήνα της αλήθειας, αγκαλιάζοντας έτσι τις πλάνες που τον περιβάλλουν. Τον πυρήνα της αλήθειας για τον οποίο συζητάμε και τον οποίο αποκαλούμε ιστορική αλήθεια, τον ξαναβρίσκουμε στα δόγματα των διαφόρων θρησκειών. Αυτές, αν το ομολογήσουμε, παρουσιάζουν το χαρακτήρα των νευρωτικών συμπτωμάτων, ξεφεύγουν όμως από την κατάρα της ατομικής απομόνωσης, ως φαινόμενα ομαδικά.

Κανένα τμήμα της θρησκευτικής ιστορίας δε μας φαίνεται τόσο σαφές όσο η καθιέρωση του μονοθεϊσμού στους Ιουδαίους και η συνέχισή του στο Χριστιανισμό, αν δεν αποτελεί την εξέλιξη, που για μας είναι τόσο ευνόητη και όπου όλα εξηγούνται, του ζωικού τοτέμ ως τον ανθρώπινο θεό, που παρουσιάζεται πάντοτε με το ζώο που το συντροφεύει. (Ο καθένας από τους τέσσερις Ευαγγελιστές έχει ακόμα το δικό του ζώο). Αν και για μια στιγμή θελήσουμε να παραδεχτούμε πως η εμφάνιση του μονοθεϊσμού οφείλεται στην παγκόσμια δύναμη της Αυτοκρατορίας των Φαραώ, βλέπουμε πως αυτή η ιδέα, ξεριζωμένη από το γενέθλιο χώμα της, μεταφυτευμένη σ' έναν άλλο λαό, ύστερα από μια μακρά περίοδο λανθάνουσας κατάστασης, υιοθετήθηκε απ' αυτόν το λαό και διαφυλάχτηκε σαν το πιο πολύτιμο αγαθό, ενώ η ιδέα αυτή του επέτρεψε να επιζήσει γεννώντας

του την περηφάνια να πιστεύει πως ήταν ένας περιούσιος λαός. Είναι η θρησκεία του πρωτόγονου πατέρα με την οποία συνδέεται η ελπίδα μιας ανταμοιβής, μιας διάκρισης και τέλος της κυριαρχίας του κόσμου. Κι αυτός ο τελευταίος φανταστικός πόθος, από καιρό εγκαταλειμμένος από τους Ιουδαίους, υπάρχει ακόμα για τους εχθρούς τους, που επιμένουν να πιστεύουν στη συνωμοσία των «Σοφών της Σιών». Σε άλλο κεφάλαιο θα δούμε, πως οι ιδιομορφίες του μονοθεϊσμού, που προήλθε από την Αίγυπτο, επέδρασαν στον ιουδαϊκό λαό και χάραξαν για πάντα στο χαρακτήρα του ένα ιδιαίτερο γνώρισμα. Κι αυτό είναι η αιτία που τον παρακινεί ν' απορρίπτει τη μαγεία και το μυστικισμό και να προοδεύει στον τομέα της πνευματικότητας και της εξύψωσης (Sublimierung). Θα δούμε πως αυτός ο λαός, ήταν ευτυχισμένος γιατί πίστευε πως κατείχε την αλήθεια, έχοντας πλήρη συνείδηση της ευδαιμονίας του, πως ήταν ο περιούσιος λαός, κατόρθωσε να τοποθετήσει πολύ ψηλά τις ηθικές και πνευματικές αξίες και πως μια θλιβερή μοίρα, μια απογοητευτική πραγματικότητα του ενέτειναν όλες αυτές τις τάσεις. Για την ώρα θα εξετάσουμε την ιστορική του εξέλιξη από διαφορετική σκοπιά.

Η αποκατάσταση του πρωτόγονου πατέρα στα ιστορικά του δικαιώματα σημείωσε μια σημαντική πρόοδο, όχι όμως και το τέλος. Τα άλλα τμήματα της προϊστορικής τραγωδίας, έτειναν και αυτά να πα-

ρουσιαστούν στο προσκήνιο. Πώς όμως εκδηλώθηκε αυτή η διεργασία; Φαίνεται πως ένα αυξανόμενο αίσθημα ενοχής κυρίεψε τον ιουδαϊκό λαό και, ίσως μάλιστα, όλον τον πολιτισμένο κόσμο της εποχής εκείνης, συναίσθημα που προμηγούσε την επάνοδο σε ό,τι ήταν απωθημένο. Κι αυτό γινόταν έτσι, ως την ημέρα που ένα μέρος του ιουδαϊκού λαού, διαδραματίζοντας το ρόλο ενός πολιτικοθρησκευτικού δημαγωγού, ίδρυσε μια καινούρια θρησκεία, τη Χριστιανική θρησκεία, που αποχωρίστηκε από την ιουδαϊκή θρησκεία. Ο Παύλος από την Ταρσό, ένας ρωμαίος Ιουδαίος, κυριευμένος απ' αυτό το συναίσθημα της ενοχής, το επανέφερε πολύ δικαιολογημένα στην προϊστορική πηγή του, ονομάζοντάς το προπατορικό αμάρτημα: ένα έγκλημα είχε διαπραχθεί απέναντι στο Θεό και μόνο ο θάνατος μπορούσε να το εξιλεώσει. Με το προπατορικό αμάρτημα, στον κόσμο είχε μπει ο θάνατος. Στην πραγματικότητα επρόκειτο, αναφορικά με το έγκλημα αυτό που συνεπαγόταν το θάνατο, για το έγκλημα εναντίον του πρωτόγονου πατέρα, που αργότερα θεοποιήθηκε. Ωστόσο, δεν έγινε κανένας λόγος γι' αυτόν το φόνο, αλλά μονάχα για τη φαντασίωση της εξιλέωσής του και για τούτο η φαντασίωση αυτή μπορεί να χαιρετισθεί ως μήνυμα απολύτρωσης (Ευαγγέλιο). Ο υιός του Θεού, αθώος από κάθε παράπτωμα, θυσιάστηκε και ανέλαβε την ευθύνη της ενοχής των άλλων. Κι έπρεπε αυτός οπωσδήποτε να 'ναι ο γιος, μια που ο φό-

νος είχε για θύμα έναν πατέρα. Ορισμένες παραδόσεις των ανατολικών και ελληνικών μυστηρίων είχαν επηρεάσει αναμφισβήτητα αυτήν τη φαντασίωση για τη σωτηρία. Και αυτό αποτελεί την ουσία του έργου του Παύλου που ήταν με όλη τη σημασία του όρου, ένα θρησκευτικό ον. Στην ψυχή του, τα σκοτεινά υπολείμματα του παρελθόντος περίμεναν τη στιγμή για ν' αναπηδήσουν στην περιοχή της συνείδησης.

Το γεγονός πως ένας αθώος από κάθε έγκλημα Σωτήρας, θυσιάστηκε, ήταν προφανώς μια σκανδαλώδης παραμόρφωση, που δύσκολα είναι δυνατόν να γίνει λογικά κατανοητή. Πώς πραγματικά να φανταστούμε πως ένας αθώος μπορεί ν' αναλάβει την ευθύνη ενός εγκλήματος με το να δεχτεί ν' αφήσει να τον θανατώσουν; Η ιστορία δεν προσφέρει κανένα παρόμοιο παράδειγμα. Ο «λυτρωτής» έπρεπε να είναι ο κύριος ένοχος, ο αρχηγός της ορδής των αδερφών, εκείνος που νίκησε τον πατέρα. Αληθινά όμως υπήρξε αυτός ο αντάρτης δημηγέρτης, αυτός ο αρχηγός; Αυτό, κατά τη γνώμη μου, είναι ζήτημα που πρέπει να το αφήσουμε αναπάντητο. Το γεγονός είναι πολύ πιθανό, αλλά θα πρέπει να έχουμε υπόψη μας πως ο κάθε συνωμότης αδερφός έτρεφε δίχως άλλο την ελπίδα να επωφεληθεί ολότελα για λογαριασμό του από το αδίκημα και να δημιουργήσει για τον εαυτό του μια ξεχωριστή κατάσταση ικανή να αντικαταστήσει την ταυτοποίηση με τον πατέρα. Μα αυτή, πραγματικά, έπρεπε να εγκαταλειφθεί, να κα-

ταποντιστεί μέσα στην κοινότητα. Αν ο αρχηγός αυτός δεν υπήρξε αυτό σημαίνει πως ο Χριστός είναι ο κληρονόμος μιας φαντασίωσης ενός ανεκπλήρωτου πόθου. Αν αντίθετα, ο αρχηγός αυτός υπήρξε πραγματικά, ο Χριστός είναι ο διάδοχός του κι η επανενσάρκωσή του. Μα αυτό είναι αδιάφορο, είτε πρόκειται για φαντασίωση ή για την επάνοδο μιας λησμονημένης πραγματικότητας, εκείνο που ανευρίσκουμε στο προκείμενο, είναι η αφετηρία για την ιδέα του ήρωα, που πάντα εξεγείρεται εναντίον του πατέρα του και τέλος, μ' οποιονδήποτε τρόπο, τον σκοτώνει⁹. Επανευρίσκουμε επίσης την πραγματική πηγή της «τραγικής ενοχής» του ήρωα στο δράμα, ενοχή που δύσκολα την αποδεικνύουμε μ' άλλον τρόπο. Είναι πολύ πιθανό πως ο ήρωας και ο χορός των αρχαίων τραγωδιών αντιπροσωπεύουν τους ίδιους αντάρτες ήρωες, την ίδια συνωμοσία των αδερφών και δεν είναι καθόλου αδιάφορο να διαπιστώσουμε πως στο Μεσαίωνα το θέατρο ξαναγεννήθηκε με την ιστορία του Πάθους.

Αναφέραμε ήδη πως η **χριστιανική τελετουργία της Αγίας Κοινωνίας**, με την οποία ο πιστός μεταλαμβάνει το σώμα και το αίμα του Σωτήρα, είναι η επανάληψη του αρχαϊκού τοτεμικού γεύματος, που έχει χάσει, είναι αλήθεια, κάθε επιθετικό χαρακτήρα

9. Ο Ernest Jones επισύρει την προσοχή μου στο γεγονός ότι, ίσως ο θεός Μίθρας που σκοτώνει τον ταύρο αντιπροσωπεύει αυτόν τον αρχηγό, εκείνον που καυχιέται για το κατόρθωμά του. Ξέρουμε πως για πολύ καιρό η λατρεία του Μίθρα διαμφισβήτησε την τελική νίκη από το γενόμενο χριστιανισμό.

και αναπαράγει μόνο τη στοργή και τη λατρεία. Η αμφιθυμία που κυριαρχεί στις σχέσεις του πατέρα και του γιου διαφαίνεται ωστόσο καθαρά στο τελικό αποτέλεσμα της θρησκευτικής μεταρρύθμισης που, προορισμένη δήθεν να προκαλέσει τη συμφιλίωση με τον πατέρα, καταλήγει στον εκθρονισμό του και στην αντικατάστασή του. Ο Ιουδαϊσμός ήταν η θρησκεία του πατέρα, ο Χριστιανισμός έγινε η θρησκεία του υιού. Ο Παλιός Θεός, ο Θεός – Πατέρας, έγινε δευτερότερος. Ο Χριστός, ο Υιός του, πήρε τη θέση του, όπως θα ήθελε να είχε γίνει, σε μια παρωχημένη εποχή, ο καθένας από τους γιους, που είχαν εξεγερθεί εναντίον του πατέρα τους. Ο Παύλος, ο συνεχιστής του Ιουδαϊσμού, ήταν επίσης κι ο καταστροφέας του. Κι αν πέτυχε, αυτό έγινε πρώτα πρώτα γιατί, χάρη στην ιδέα της απολύτρωσης, κατόρθωσε να εξουδετερώσει το φάντασμα της ανθρώπινης ενοχής και ύστερα εγκατέλειψε την ιδέα πως ο Ιουδαϊκός λαός ήταν «ο περιούσιος λαός» και παραιτήθηκε από το σημάδι που φανέρωνε το γεγονός αυτό: από την περιτομή. Η καινούρια θρησκεία κατόρθωσε μ' αυτόν τον τρόπο να γίνει παγκόσμια και ν' απευθύνεται σ' όλους τους ανθρώπους. Ακόμα κι αν παραδεχτούμε πως ένα αίσθημα προσωπικής εκδίκησης μπόρεσε να εμψυχώσει τον Παύλο –η καινούρια του διδασκαλία συγκρουόταν με τους ιουδαϊκούς κύκλους– δεν είναι λιγότερο αλήθεια πως ένας από τους χαρακτήρες της παλιάς θρησκείας του Ατόν (η

παγκοσμιότητα) είχε αποκατασταθεί. Η θρησκεία ξαναγινόταν παγκόσμια, όπως ήταν πριν να κυριαρχήσει στους καινούριους οπαδούς της, τους Ιουδαίους.

Από ορισμένες απόψεις, η καινούρια θρησκεία σήμαινε μια οπισθοδρόμηση αναφορικά με την παλιά ιουδαϊκή θρησκεία, όπως συμβαίνει κάθε φορά που ένα καινούριο ρεύμα ανθρώπων εισβάλλει ή γίνεται δεκτό σε μια χώρα, που οι κάτοικοί της είναι πιο πολιτισμένοι. Ο Χριστιανισμός δεν έφτανε στο βαθμό της πνευματικότητας του Ιουδαϊσμού και δεν ήταν καθαρότερα μονοθεϊστικός. Παίρνοντας από γειτονικούς λαούς πολλές συμβολικές τελετουργίες, ο Χριστιανισμός αποκατέστησε τη μεγάλη θηλυκή θεότητα, καθώς και αρκετούς θεούς από τον πολυθεϊσμό, μεταμορφώνοντάς τους, με ευανάγνωστο τρόπο και παραμερίζοντάς τους, είναι αλήθεια, σε δευτερότερη μοίρα. Προπαντός όμως, δεν αποκλείει με την ίδια αυστηρότητα όπως η θρησκεία του Ατόν και η επόμενη μωσαϊκή θρησκεία τα στοιχεία της δεισιδαιμονίας, της μαγείας και του μυστικισμού που, πάνω από δύο χιλιάδες χρόνια, θα παρεμπόδιζαν τόσο έντονα την πνευματική του ανάπτυξη.

Ο θρίαμβος του **Χριστιανισμού** ήταν μια καινούρια νίκη των ιερέων του Άμμωνος πάνω στο θεό του Ικνατόν και αυτό ύστερα από ένα διάστημα χιλίων πεντακοσίων χρόνων και μάλιστα σ' έναν ευρύτερο χώρο. Ωστόσο, ο Χριστιανισμός αποτελούσε πρόοδο για την **ιστορία των θρησκειών**, τουλάχιστον αναφο-

ρικά με την επιστροφή και την εμφάνιση των απωθημένων στοιχείων. Από τότε και πέρα ο Ιουδαϊσμός ήταν, καθώς λέμε, ένα απολίθωμα.

Θα ήταν ενδιαφέρον να μάθουμε πως η μονοθεϊστική ιδέα άσκησε ακριβώς πάνω στον ιουδαϊκό λαό τόσο έντονη επιρροή και γιατί αυτός ο λαός της ήταν τόσο επίμονα πιστός. Νομίζω πως μπορούμε ν' απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό. Η μοίρα ωθώντας τον ιουδαϊκό λαό να ανανεώσει στο πρόσωπο του Μωυσή, που ήταν το έξοχο υποκατάστατο του πατέρα, το πρωταρχικό έγκλημα, την πατροκτονία, του επέτρεψε να κατανοήσει το έγκλημα αυτό. Η ανάμνηση αντικαταστάθηκε από τη «δράση», όπως συμβαίνει τόσο συχνά στη διάρκεια της ψυχαναλυτικής θεραπείας των νευρωτικών. Στη διδασκαλία του Μωυσή, που τους παρακινούσε να ανακαλέσουν στη μνήμη τους, οι Ιουδαίοι αντέδρασαν απαρνούμενοι την πράξη τους και αρκέστηκαν, δίχως τίποτα παραπάνω, να ανακαλέσουν στη μνήμη τους τον υπέροχο Πατέρα. Έτσι δεν άφησαν τους εαυτούς τους να προσχωρήσουν στην άποψη, απ' όπου ο Παύλος θα έδινε αργότερα μια συνέχεια σ' αυτήν την πρωταρχική ιστορία. Δεν είναι καθόλου τυχαίο πως η θανάτωση ενός άλλου μεγάλου αντρός έγινε το σημείο αφετηρίας για μια καινούρια θρησκεία, για τη θρησκεία που δημιούργησε ο Παύλος. Μονάχα ένας μικρός αριθμός μαθητών, στην Ιουδαία, θεωρούσε τον σταυρωθέντα ως Υιόν του Θεού, ως τον αναμενόμε-

νο Μεσσία. Μεταγενέστερα ένα τμήμα της μυθιστορηματικής παιδικής ιστορίας του Μωυσή, έγινε η ιστορία του Ιησού, σχετικά με τον οποίο, ας το ομολογήσουμε, δεν ξέρουμε περισσότερα από ό,τι και για τον ίδιο το Μωυσή. Αγνοούμε αν πραγματικά υπήρξε ο μεγάλος άντρας, που μας περιγράφουν οι Ευαγγελιστές κι αν οφείλει τη φήμη του μόνο στο γεγονός του θανάτου του και στις συνθήκες που τον συνόδεψαν. Ο Παύλος, που έγινε ο Απόστολός του, ποτέ δεν τον γνώρισε προσωπικά.

Ο φόνος του Μωυσή από το λαό του, έγκλημα που ο Σελλίν κατόρθωσε να βρει τα ίχνη του στην παράδοση και πού, πράγμα περίεργο, ο νεαρός Γκαίτε¹⁰, δίχως να κατέχει καμιά απόδειξη, παραδέχτηκε την εγκυρότητά του, είναι απαραίτητο για τους συλλογισμούς μας και αποτελεί σημαντικότερο δεσμό ανάμεσα στο λησμονημένο γεγονός, που έγινε στην πρωτόγονη εποχή και στη μεταγενέστερη επανεμφάνισή του, υπό τη μορφή των μονοθεϊστικών θρησκειών¹¹. Σύμφωνα με μια γοητευτική υπόθεση, η μετάνοια ακριβώς για το φόνο του Μωυσή είναι η αιτία που προκάλεσε τη φαντασίωση του πόθου για ένα Μεσσία, που θα ξαναρχόταν στη γη, για να φέρει στο λαό του τη σωτηρία και την κυριαρχία του κόσμου, που του είχε υποσχεθεί. Αν ο Μωυσής ήταν αυτός ο πρώτος Μεσσίας, ο Χριστός έγινε το υποκατά-

10. *Israel in der Wüste. Τόμος VII, έκδοση Βαϊμάρης.*

11. Βλέπε αναφορικά του Frazer *the Golden Bough* τομ. III. *The Dying god.*

στατό του κι ο διάδοχός του. Για τούτο ο Παύλος δικαιολογημένα μπόρεσε να φωνάξει μπροστά στο λαό: «Ιδέτε, ο Μεσσίας ήρθε πραγματικά. Μήπως δεν τον σκότωσαν μπροστά στα μάτια σας;» Η ανάσταση του Χριστού αποκτάει έτσι κάποια ιστορική αξία, γιατί ο Χριστός αληθινά ήταν ο αναστημένος Μωυσής και πίσω του κρυβόταν ο πρωταρχικός Πατέρας της πρωτόγονης ορδής, μεταμορφωμένος είναι αλήθεια και έχοντας ως Υιός πάρει τη θέση του Πατέρα.

Ο δύστιχος ιουδαϊκός λαός που, με τη συνηθισμένη του επιμονή αρνιόταν το φόνο του πατέρα του, τιμωρήθηκε σκληρά γι' αυτό στη διάρκεια τόσων αιώνων. Δεν έπαψαν να του εκτοξεύουν την κατηγορία: «Σκότωσες το Θεό μας!» Κι οπωσδήποτε η κατηγορία αυτή είναι πολύ βάσιμη, όταν την ερμηνεύουμε σωστά σχετίζοντάς την με την ιστορία των θρησκειών. Και να η ακριβής σημασία της: «Αρνιέστε να ομολογήσετε πως σκοτώσατε το Θεό, (το πρωτότυπο του Θεού, τον πρωταρχικό πατέρα και τις μεταγενέστερες ενσαρκώσεις του). Ωστόσο καλό θα είναι να προσθέσουμε και τούτο: «Είναι αλήθεια πως κι εμείς κάναμε το ίδιο, αλλά το ομολογήσαμε και από τότε εξιλεωθήκαμε». Οι κατηγορίες που ο αντισημιτισμός εξακολουθεί να επιρρίπτει εναντίον των απογόνων των Ιουδαίων, δεν είναι όλες τόσο βάσιμες. Ένα τόσο έντονο, τόσο επίμονο γεγονός, όπως το λαϊκό μίσος εναντίον των Ιουδαίων προϋποθέτει αναγκαστικά περισσότερες αιτίες. Μαντεύουμε εύ-

κολα πως οι λόγοι είναι πολλοί, άλλοι εξηγούνται μόνοι τους, προέρχονται από την πραγματικότητα, ενώ άλλοι, βαθύτεροι, απορρέουν από μυστικές πηγές, που μπορούν να θεωρηθούν ως οι ειδικές αιτίες του αντισημιτισμού. Στην πρώτη ομάδα πρέπει να κατατάξουμε τη δολιότερη απ' όλες τις κατηγορίες, δηλαδή πως παντού παραμένουν ως ξένοι. Και όμως, σε πολλές περιοχές όπου ακόμα οργιάζει ο αντισημιτισμός, οι Εβραίοι αποτελούν ένα από τα παλαιότερα στοιχεία του πληθυσμού, και κάποτε μάλιστα έχουν εγκατασταθεί πολύ πιο πριν από τους σημερινούς κατοίκους. Αυτό συμβαίνει, π.χ., με την Κολωνία, όπου οι Εβραίοι ήρθαν μαζί με τους Ρωμαίους, πολύ πριν από την εισβολή των Γερμανών. Ορισμένοι άλλοι λόγοι μίσους είναι ακόμα ισχυρότεροι, όπως το γεγονός ότι οι Ιουδαίοι συγκροτούνται γενικά σε μειονότητες, στους κόλπους άλλων λαών. Πραγματικά, για να μπορέσει να δημιουργηθεί στέρεα ένα αίσθημα αλληλεγγύης στις μάζες, πρέπει να υπάρχει ορισμένη εχθρότητα για κάποια ξένη μειονότητα και η αριθμητική αδυναμία της μειονότητας αυτής, επιτρέπει να την καταδιώκουν. Ωστόσο δύο άλλες ιδιομορφίες των Εβραίων είναι εντελώς ασυγχώρητες: πρώτα πρώτα διαφέρουν, από ορισμένες απόψεις από τους «φιλοξενητές» τους, όχι βέβαια βασικά αφού, ό,τι κι αν ισχυρίζονται οι εχθροί τους, δεν είναι Ασιάτες διαφορετικής φυλής, αλλά από ορισμένα χαρακτηριστικά τους, που προσιδιάζουν στους μεσογεια-

κούς λαούς, τον πολιτισμό των οποίων και κληρονόμησαν. Διαφέρουν όμως, κάποτε με ακαθόριστο τρόπο, από τους άλλους λαούς και ιδιαίτερα από τους βόρειους και, πράγμα παράξενο, η φυλετική μισαλλοδοξία εκδηλώνεται ευκολότερα για τις μικρές διαφορές, παρά για τις θεμελιώδεις αντιθέσεις. Η δεύτερη ιδιομορφία είναι ακόμα σημαντικότερη: είναι πως οι Εβραίοι αψηφούν κάθε καταπίεση. Και οι πιο σκληροί διωγμοί ποτέ δεν κατόρθωσαν να τους εκμηδενίσουν. Αντίθετα κατορθώνουν κι επιβάλλονται σ' όλα τα επαγγέλματα και, παντού όπου μπορούν να εισχωρήσουν, προσφέρουν σ' όλα τα εκπολιτιστικά έργα πολύτιμη συμβολή.

Το μίσος εναντίον των Εβραίων ριζώθηκε σε μια παρωχημένη εποχή και πηγάζει από το ασυνείδητο των λαών. Προβλέπω, βέβαια, πως εκ πρώτης όψεως οι λόγοι αυτοί θα θεωρηθούν ως απίστευτοι. Τολμώ ακόμα να πω πως η ζηλοτυπία, που προκαλείται, από ένα λαό που ισχυριζόταν πως ήταν ο **πρωτόκοκς κι ο ευνοούμενος του Θεού – Πατέρα**, δεν έχει σβήσει και σήμερα, μια και οι άλλοι λαοί πίστευαν αυτόν τον ισχυρισμό των Εβραίων. Εξάλλου, ανάμεσα σ' όλες τις συνήθειες που έχουν οι Εβραίοι, η **περιτομή** προκαλεί μια δυσάρεστη και ανησυχητική εντύπωση, δίχως άλλο γιατί θυμίζει την απειλή μιας εκτομής, που τη φοβόμαστε, θυμίζοντας έτσι ένα τμήμα από το πρωτόγονο εκείνο παρελθόν, που πρόθυμα το είχαμε ξεχάσει. Σ' αυτήν τη σειρά, ας μην ξεχάσουμε την

τελευταία, χρονολογικά, αιτία του αντισημιτισμού. Υπενθυμίζουμε πως όλοι οι λαοί που εφαρμόζουν τον αντισημιτισμό, προσηλυτίστηκαν στο Χριστιανισμό σε μια εποχή σχετικά πρόσφατη, και συχνά γιατί εκβιάστηκαν υπό την απειλή του θανάτου. Θα μπορούσαμε να πούμε πως, ενώ όλοι τους «κακοβαφτίστηκαν» κάτω από ένα ανεπαίσθητο επίκρισμα Χριστιανισμού, παρέμειναν ό,τι ήταν οι πρόγονοί τους, βάρβαροι πολυθεϊστές. Μη έχοντας κατορθώσει να υπερνικήσουν την αποστροφή τους για την καινούρια θρησκεία, που τους επιβλήθηκε, πρόβαλαν αυτήν την εχθρότητα προς την πηγή απ' όπου προήλθε ο Χριστιανισμός. Το γεγονός πως οι Ευαγγελιστές αναφέρουν μια ιστορία, που γίνεται ανάμεσα σε Εβραίους τους διευκόλυνε αυτήν την προβολή. Ας μην παραξενευόμαστε λοιπόν, αν στη γερμανική εθνικοσοσιαλιστική επανάσταση, αυτή η στενή συγγένεια των δύο μονοθεϊστικών θρησκειών, βρίσκει μια τόσο σαφή έκφραση στην κακομεταχείριση, που υφίστανται από κοινού.

ΑΚΑΝΘΩΔΗ ΣΗΜΕΙΑ

Ίσως να κατορθώσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιό μας να καταδείξουμε την αναλογία που υπάρχει ανάμεσα στις νευρωτικές διεργασίες και στα θρησκευτικά γεγονότα με τον τρόπο που φανερώσαμε την ανυποψίαστη καταγωγή αυτών των τελευταίων. Όταν μεταθέτουμε έτσι την ατομική ψυχολογία στο πεδίο της ομαδικής ψυχολογίας, προσκρούουμε σε δύο δυσκολίες διαφορετικής φύσης και σημασίας, που τώρα θα τις εξετάσουμε. Κατά πρώτο, στο προκείμενο μελετήσαμε μια μόνη και μοναδική περίπτωση, ανάμεσα στις τόσο πολλές, που μας προσφέρει η φαινομενολογία των θρησκειών και απ' αυτό το γεγονός, αδυνατούμε να δια φωτίσουμε τα άλλα. Ο συγγραφέας ομολογεί, με λύπη του, πως είναι αναγκασμένος να περιοριστεί σ' αυτό μονάχα το παράδειγμα, γιατί οι τεχνικές γνώσεις του δεν του επιτρέπουν να συμπληρώσει τις έρευνές του. Ωστόσο οι περιορισμένες αυτές γνώσεις που διαθέτει του επιτρέπουν να προσθέτει πως η εγκαθίδρυση της θρησκείας του **Μωάμεθ**, του φαίνεται ως μια συνοπτική επανάληψη της ιουδαϊκής θρησκείας, πάνω στο πρότυπο της οποίας και διαμορφώθηκε. Φαίνεται πως ο Προφήτης στην αρχή σκόπευε να υιοθετήσει για τον εαυτό του και για το λαό του, τον Ιουδαϊσμό όπως παρουσιαζόταν τότε.

Ξαναποκτώντας το μέγα και μοναδικό πρωτόγονο

Πατέρα, οι Άραβες απέκτησαν μια αυτοπεποίθηση έκτακτα αυξημένη, που τους επέτρεψε να καταγάγουν μεγάλες υλικές επιτυχίες, αλλά ο δυναμισμός τους εξαντλήθηκε σ' αυτές. Ο Αλλάχ φάνηκε πιο ευγνώμων για τον εκλεκτό λαό του, από ό,τι ο Ιεχωβά για το δικό του. Ωστόσο, η εσωτερική ανάπτυξη της καινούριας θρησκείας δεν άργησε να σταματήσει, ίσως γιατί δε διέθετε εκείνη τη βαθύτητα, που έχει δώσει στην ιουδαϊκή θρησκεία ο φόνος του ιδρυτή της. Οι φαινομενικά ρασιοναλιστικές θρησκείες της Ανατολής, είναι ουσιαστικά λατρείες των προγόνων και σταματούν έτσι σ' ένα πρώιμο στάδιο ανασύστασης του παρελθόντος. Αν είναι ακριβές πως στους σημερινούς πρωτόγονους βρίσκουμε ως μόνο περιεχόμενο της θρησκείας τους τη λατρεία ενός υπέρτατου όντος, θα πρέπει να θεωρήσουμε το γεγονός αυτό ως σταμάτημα της θρησκευτικής εξέλιξης και μπορούμε να το παραλληλίσουμε με τις αναρίθμητες περιπτώσεις των στοιχειωδών νευρώσεων, που συναντάμε στην ψυχοπαθολογία. Γιατί η εξέλιξη εκεί δεν ακολούθησε την ίδια πορεία όπως εδώ, και να τι δε μπορούμε να εξηγήσουμε. Νομίζουμε πως γι' αυτό είναι υπεύθυνοι οι ίδιοι αυτοί λαοί εξαιτίας των ατομικών τους ιδιοτήτων, της δραστηριότητάς τους και γενικά της κοινωνικής τους θέσης. Άλλωστε η ψυχανάλυση έχει ως κανόνα της ν' αναζητεί να κατανοήσει μόνο το υπάρχον, δίχως να επιχειρεί να εξηγήσει εκείνο που ακόμα δε συντελέστηκε.

Σ' αυτήν την μετάθεση προς την ομαδική ψυχολογία, προσκρούουμε σε μια δεύτερη και μεγαλύτερη δυσκολία που επιβάλλει, πραγματικά, ένα καινούριο ουσιαστικό πρόβλημα. Πρόκειται να μάθουμε υπό ποια μορφή διαρκεί η αποτελεσματική παράδοση στην ύπαρξη των λαών, ζήτημα που δεν τίθεται για το άτομο για το οποίο επιλύεται με την ύπαρξη στο ασυνείδητο μνημονικών ιχνών από το παρελθόν. Ας ξαναγυρίσουμε στο ιστορικό μας παράδειγμα. Ο συμβιβασμός της Καδής, το είπαμε, βασιζόταν στην επιμονή, σε κείνους που ήρθαν από την Αίγυπτο, μιας πανίσχυρης παράδοσης. Στο προκείμενο δεν τίθεται κανένα ζήτημα. Κατά τη γνώμη μας, παρόμοια παράδοση βασιζόταν στη συνειδητή ανάμνηση προφορικών αφηγήσεων, που οι άνθρωποι εκείνης της εποχής τις είχαν κληρονομήσει από τους προγόνους τους και που αναφέρονταν σε δύο ή τρεις μόνο προγενέστερες γενιές. Αυτοί οι δύο-τριων γενιών πρόγονοι έλαβαν μέρος και παραστάθηκαν στα εν λόγω γεγονότα. Ωστόσο, πρέπει να το γενικεύσουμε και να ισχυριστούμε πως για τους μεταγενέστερους αιώνες η παράδοση πάντα βασιζόταν σε μια γνώση μεταβιβαζόμενη ομαλά από τον πρόγονο στον απόγονό του; Βέβαια, ούτε και τώρα θα μπορούσαμε να πούμε, όπως και την προηγούμενη φορά, ποιοι είναι οι άνθρωποι που διατήρησαν τη γνώση αυτή και τη μεταβίβασαν προφορικά. Σύμφωνα με τα λεγόμενα του Σέλλιν, η παράδοση του φόνου του Μωυσή διατηρή-

θηκε ανάμεσα στους ιερείς ως τη στιγμή που βρήκε τη γραπτή της έκφραση και που μόνο αυτή επέτρεψε στον Σέλλιν να την ξαναβρεί. Δε διαδόθηκε όμως στο λαό και έμεινε προνόμιο μόνο για λίγους. Αυτή η μορφή της μετάδοσης αρκεί να εξηγήσει το αποτέλεσμα που παράχθηκε; Είναι επιτρεπτό ν' αποδίδουμε, σε μια παράδοση γνωστή, σ' ένα μικρό αριθμό ανθρώπων, τη δύναμη να επηρεάζει τόσο έντονα τις μάζες, όταν αυτές γνωρίζουν αυτήν την παράδοση; Όλα μας κάνουν να πιστέψουμε μάλλον πως αυτό το απαίδευτο πλήθος είχε κιάλας μια ακαθόριστη ιδέα, για εκείνο που μόνο ορισμένοι μνημένοι το ήξεραν και πως επωφεληθήκε με την πρώτη ευκαιρία, για να οικειοποιηθεί αυτήν την παράδοση.

Δυσκολευόμαστε ακόμα περισσότερο, όταν εξετάζουμε ανάλογες περιπτώσεις, που ανάγονται σε πρωτόγονες εποχές. Στη διάρκεια χιλιάδων χρόνων, ξεχάσαμε δίχως άλλο, πως υπήρξε ένας πρωτόγονος πατέρας, που κατείχε όλους τους χαρακτήρες για τους οποίους μιλήσαμε και δε θυμόταν την τύχη που είχε υποστεί. Δε μας είναι πια δυνατό, όπως για το Μωυσή, να παραδεχτούμε την υπόθεση της προφορικής παράδοσης. Πώς λοιπόν τότε να κατανοήσουμε την παράδοση αυτή και με ποια μορφή μπορεί να υπάρξει;

Για να διευκολύνουμε στους δυσμενώς διατεθειμένους ή ανεπαρκώς πληροφορημένους αναγνώστες την μελέτη ενός τόσο περίπλοκου ψυχολογικού

προβλήματος, όπως το προκείμενο, θα τους δώσω δίχως αργοπορία το αποτέλεσμα των ερευνών μου. Νομίζω ότι η συμφωνία ανάμεσα στο άτομο και στο πλήθος είναι σχεδόν ολική σ' αυτό το σημείο: οι μάζες όπως και το άτομο διατηρούν με τη μορφή ασυνειδήτων μνημονικών ιχνών τις εντυπώσεις του παρελθόντος.

Η περίπτωση του ατόμου φαίνεται καθαρά σαφής. Το μνημονικό ίχνος των πρώιμων γεγονότων υφίσταται, υφίσταται όμως υπό ορισμένες ειδικές ψυχολογικές προϋποθέσεις. Μπορούμε να πούμε πως το άτομο γνωρίζει το παρελθόν αυτό, όπως γνωρίζει ακριβώς και τα απωθημένα στοιχεία. Έχουμε διαμορφώσει ορισμένες γνώμες – που η ανάλυση τις επικυρώνει εύκολα – για τον τρόπο με τον οποίο κάτι το ξεχασμένο μπορεί ν' ανακύψει αργότερα, από ορισμένο καιρό. Το λησμονημένο υλικό δεν καταστρέφεται, αλλά μόνο «απωθείται», τα μνημονικά ίχνη διατηρούνται σ' όλη τους την πρωταρχική δροσιά, μ' όλο που παραμένουν απομονωμένα, εξαιτίας των «αντεπενδύσεων». Δίχως καμιά σχέση με τις άλλες διανοητικές διεργασίες, παραμένουν ασυνείδητα, απρόσιτα για τη συνείδηση. Κάποτε επίσης, ορισμένα απωθημένα στοιχεία ξεφεύγοντας από τη διεργασία αυτή, είναι ευπρόσιτα για την ανάμνηση και από καιρό σε καιρό ανακίπτουν στη συνείδηση, αλλά ακόμα και σ' αυτήν την περίπτωση, παραμένουν απομονωμένα, σαν ξένα σώματα, δίχως κανένα δεσμό με

τα υπόλοιπα. Και αυτό είναι φαινόμενο που, μ' όλο που δεν είναι μοιραίο, παράγεται κάποτε, αλλά η απώθηση μπορεί επίσης να είναι καθολική και αυτήν την περίπτωση θα εξετάσουμε τώρα.

Το απωθημένο τείνοντας να εισχωρήσει στο ασυνείδητο διατηρεί την παρορμητική του δύναμη. Τρεις προϋποθέσεις είναι αναγκαίες, για να μπορεί να πετύχει αυτό το σκοπό: α) Να έχει εξασθενήσει η δύναμη της αντεπένδυσης είτε εξαιτίας νοσηρών διεργασιών που προσβάλλουν το ίδιο το Εγώ, είτε εξαιτίας κάποιας άλλης κατανομής των ενεργειών επένδυσης μέσα σ' αυτό το Εγώ. Κι αυτό ακριβώς συμβαίνει πάντα κατά τη διάρκεια του ύπνου. β) Να ενισχυθούν ιδιαίτερος τα παρορμητικά στοιχεία τα συνδεδεμένα με τα απωθημένα. Τα φαινόμενα της εφηβείας μας προσφέρουν το καλύτερο παράδειγμα αυτού του φαινομένου. γ) Ορισμένα πρόσφατα γεγονότα μπορούν κάποτε να γίνουν αιτία ν' ανακλύψουν εντυπώσεις και να προκαλέσουν συμβάντα τόσο όμοια με το απωθημένο υλικό, ώστε να κατορθώσουν να αφυπνίσουν αυτό το απωθημένο. Στην περίπτωση αυτή, το πρόσφατο υλικό ενισχύεται από όλη τη λανθάνουσα ενέργεια του απωθημένου και το τελευταίο αυτό δρα στα μετόπισθεν της πρόσφατης εντύπωσης και με την ενίσχυσή της.

Σε καμιά από τις τρεις περιπτώσεις το υλικό το ως την ώρα απωθημένο δε φτάνει αναλλοίωτο και δίχως να συναντήσει εμπόδια στη συνείδηση. Κάθε φορά

υφίσταται ορισμένες παραμορφώσεις, που αποδεικνύουν είτε την επίδραση που εξασκεί η ανεπαρκής υπερνικημένη αντίσταση, είτε το τροποποιημένο αποτέλεσμα, που παράχθηκε από το πρόσφατο γεγονός, είτε και τα δύο μαζί.

Μια ψυχική διεργασία είναι συνειδητή ή ασυνείδητη και αυτή ακριβώς η διάκριση είναι εκείνη που μας επιτρέπει να προσανατολιστούμε. Το απωθημένο είναι ασυνείδητο. Πόσο όλα θα φαίνονταν ευχαρίστως απλά αν η πρόταση μπορούσε να αντιστραφεί κι αν η διαφορά των ιδιοτήτων της «συνείδησης» και του «ασυνείδητου» ανταποκρινόταν σ' αυτόν το διχασμό: στοιχεία που ανήκουν στο Εγώ και απωθημένα. Το γεγονός και μόνο να ξέρουμε πως η ψυχική μας ζωή περιέχει παρόμοιο απομονωμένο και ασυνείδητο υλικό, θα ήταν ήδη αρκετά σημαντικό. Στην πραγματικότητα τα πράγματα είναι πιο περίπλοκα. Αν καθετί το απωθημένο είναι ασυνείδητο, καθετί που ανήκει στο Εγώ δεν είναι πάντα συνειδητό. Παρατηρούμε πως το γεγονός να είναι κάτι συνειδητό είναι μια φευγαλέα ιδιότητα, που εντελώς πρόσκαιρα περιβάλλει το ψυχικό φαινόμενο. Για τούτο μας φαίνεται πιο εύκολο ν' αντικαταστήσουμε τον όρο «συνειδητό» με τη φράση «ικανό να γίνει συνειδητό» και σε αυτήν ακριβώς την ιδιότητα δίνουμε το όνομα: «προσυνειδητό». Λέμε, ύστερα με μεγαλύτερη ακρίβεια πως το Εγώ είναι ουσιαστικά προσυνειδητό (εν δυνάμει συνειδητό), αλλά πως ορισμένα στοιχεία του Εγώ είναι ασυνείδητα.

Η τελευταία αυτή ανάπτυξη μας μαθαίνει πως οι ιδιότητες που ως τώρα μας επέτρεψαν να προσανατολιστούμε μες στα σκοτάδια της ψυχικής ζωής δεν είναι αρκετές. Μας χρειάζεται ένας άλλος διαχωρισμός, όχι ποιοτικής κατηγορίας αυτή τη φορά, αλλά τοπογραφικής κατηγορίας και ταυτόχρονα, πράγμα που του δίνει ιδιαίτερη αξία, γενετικής κατηγορίας. Στη ψυχική μας ζωή που, σύμφωνα με τη γνώμη μας, συντίθεται από ιεραρχίες, διαμερίσματα και επαρχίες, διακρίνουμε μια περιοχή που, κατά τη γνώμη μας, είναι το «αληθινό Εγώ» και μια άλλη που αποκαλούμε «Εκείνο». Το Εκείνο είναι αρχαιότερο από το Εγώ, που έχει αποσπαστεί από το πρώτο υπό την επίδραση του εξωτερικού κόσμου, όπως αποσπάται ο φλοιός από το δέντρο. Στο Εκείνο δρουν οι πρωτόγονες παρορμήσεις μας και όλες οι διεργασίες που επιτελούνται σ' αυτό παραμένουν ασυνείδητες. Το Εγώ, το είπαμε, παραμένει το πεδίο της προσυνείδησης. Περικλείει στοιχεία που κανονικά παραμένουν ασυνείδητα. Τα ψυχικά φαινόμενα στο Εκείνο υπακούουν σε ιδιαίτερους νόμους, διαφορετικούς από εκείνους που κατευθύνουν και ρυθμίζουν την αμοιβαία δράση τους στο Εγώ. Ακριβώς αυτή η ανακάλυψη των διαφορών είναι εκείνη που μας οδήγησε στις καινούριες μας αντιλήψεις και που τις επικυρώνει.

Το απωθημένο ανήκει στην περιοχή του Εκείνου και υπακούει στο μηχανισμό του. Διαφέρει απ' αυτό μόνο από το γεγονός της γένεσής του. Η διαφορο-

ποίηση επιτελείται σε μια πρώιμη εποχή, τη στιγμή που το Εγώ αποσπάται από το Εκείνο. Ύστερα το Εγώ αναλαμβάνει ένα τμήμα από τα περιεχόμενα του Εκείνου, που περνάει στην κατάσταση της προσυνείδησης, ένα άλλο τμήμα δεν υφίσταται τη μετάθεση και παραμένει στο Εκείνο, για να σχηματίσει εκεί το αληθινό ασυνείδητο. Ωστόσο, κατά τη διάρκεια της μεταγενέστερης ανάπτυξης του Εγώ, ορισμένες διεργασίες, ορισμένες εντυπώσεις που το επηρεάζουν, εξαιτίας των αμυντικών μηχανισμών, βλέπουμε πως τους απαγορεύεται να το πλησιάσουν. Χάνουν το χαρακτήρα της προσυνείδησης και βρίσκονται μ' αυτόν τον τρόπο υποβιβασμένες στην κατάσταση στοιχείων του Εγώ. Αυτό ακριβώς είναι εκείνο που αποτελεί, στο Εκείνο, το «απωθημένο». Αναφορικά με τις σχέσεις ανάμεσα στις δύο ψυχικές περιοχές, παραδεχόμαστε λοιπόν πως, από τη μια, η ασυνείδητη διεργασία στο Εκείνο μπορεί να υψωθεί στο προσυνείδητο επίπεδο και να ολοκληρωθεί μες στο Εγώ, κι από την άλλη μεριά, το προσυνείδητο υλικό μπορεί να πάρει τον αντίστροφο δρόμο και να βρεθεί πάλι στο Εκείνο. Το γεγονός πως ένα άλλο διαμέρισμα το «υπερεγώ» έρχεται βραδύτερα να προστεθεί στα άλλα δε μας απασχολεί για την ώρα.

Όλα αυτά μπορούν να θεωρηθούν ως πολύπλοκα αλλά μια και εξοικειωθήκαμε μ' αυτόν τον ασυνήθιστο τρόπο από την άποψη του χώρου έρευνας του ψυχικού μηχανισμού, φαίνεται πως η αντίληψη αυτή

δεν παρουσιάζει ιδιαίτερες δυσκολίες. Προσθέτουμε πως η μ' αυτόν τον τρόπο περιγραφόμενη ψυχική τοπογραφία δεν έχει καμιά σχέση με την ανατομία του εγκεφάλου και μόνο σ' ένα σημείο αναφέρεται σ' αυτήν. Βέβαια, καταλαβαίνω και εγώ ο ίδιος όπως και οποιοσδήποτε άλλος, πως ο τρόπος με τον οποίο εξετάζονται τα πράγματα δεν είναι ικανοποιητικός, και αυτό οφείλεται στην υλική μας άγνοια για τη δυναμική φύση των ψυχικών διεργασιών. Νομίζουμε πως εκείνο που διακρίνει μια συνειδητή παράσταση από μια προσυνειδητή ανάγεται βέβαια μόνο σε μια τροποποίηση και ίσως επίσης σε μια διαφορετική κατανομή της ψυχικής ενέργειας. Μιλάμε για επενδύσεις και για αντεπενδύσεις κι η γνώση μας σταματάει εκεί, δεν είμαστε καν σε θέση να διατυπώσουμε μια επωφελή υπόθεση για εργασία. Αναφορικά με το φαινόμενο της συνείδησης μας επιτρέπεται, τουλάχιστον, να πούμε ότι οφείλεται πρωταρχικά στην αντίληψη. Όλες οι αντιλήψεις που οφείλονται σε επώδυνους ερεθισμούς, της αφής, της ακοής ή της όρασης μπορούν ευκολότερα να γίνουν συνειδητές. Οι νοητικές διεργασίες ή ό,τι ανάλογο στο Εκείνο είναι καθεαυτές ασυνείδητες και φτάνουν ως τη συνείδηση χάρη στη συσχέτισή τους με τα μνημονικά υπολείμματα των οπτικών ή ακουστικών αντιλήψεων, διαμέσου της γλώσσας. Στο ζώο, που δε διαθέτει γλώσσα, οι σχέσεις αυτές πρέπει να είναι απλούστερες.

Οι εντυπώσεις οι προκαλούμενες από τους πρώτους τραυματισμούς και από τη μελέτη των οποίων ξεκινήσαμε είτε μεταφράζονται στο προσυνειδητο, είτε σε λίγο επαναφέρονται, με την απώθηση, στην κατάσταση του Εκείνου. Στην περίπτωση αυτή, τα μνημονικά τους ίχνη παραμένουν ασυνείδητα και αρχίζουν να δρουν ξεκινώντας από το Εκείνο. Νομίζουμε πως κατορθώνουμε να παρακολουθήσουμε τη μελλοντική τους μοίρα μια που πρόκειται για τις ίδιες τους τις εμπειρίες. Τα πράγματα όμως περιπλέκονται όταν αντιλαμβανόμαστε πως στην ψυχική ζωή του ατόμου δεν είναι μόνο τα βιωμένα γεγονότα, αλλά και εκείνο που φέρνει γεννόμενο, που δρουν, ορισμένα στοιχεία φυλογενετικής προέλευσης, μια αρχαϊκή κληρονομιά. Από τι λοιπόν είναι καμωμένο αυτό το τελευταίο; Τι περιέχει; Ποιες είναι οι αποδείξεις της ύπαρξής του;

Η άμεση απάντηση και η καλύτερα βάσιμη είναι πως η κληρονομικότητα αυτή συνίσταται σε ορισμένες προδιαθέσεις, όπως τις κατέχει κάθε ζωντανό ον, που έχει τη δυνατότητα ή την τάση να υιοθετήσει έναν ορισμένο τρόπο ανάπτυξης και να αντιδρά με ιδιαίτερο τρόπο σε ορισμένες συγκινήσεις, εντυπώσεις ή ερεθισμούς. Καθώς μας διδάσκει η πείρα τα άτομα διαφέρουν απ' αυτήν την άποψη, η αρχαϊκή μας κληρονομικότητα περικλείει αυτές τις διαφορές, που αντιπροσωπεύουν ό,τι ονομάζουμε στο άτομο ιδιοσυγκρασιακό παράγοντα. Λοιπόν όλα τα άτομα,

ιδιαίτερα στην παιδική τους ηλικία, υφίστανται, όλα σχεδόν περίπου, τα ίδια γεγονότα, αλλά όλα δεν αντιδρούν σ' αυτά με τον ίδιο τρόπο κι αναρωτιόμαστε έτσι αν δε θα ταίριαζε ν' αποδώσουμε αυτές τις αντιδράσεις κι αυτές τις ατομικές διαφορές στην αρχαϊκή κληρονομικότητα. Η αμφιβολία αυτή πρέπει να παραμεριστεί. Το γεγονός της ομοιότητας δεν πλουτίζει τη γνώση μας για την αρχαϊκή κληρονομικότητα.

Ωστόσο οι αναλυτικές έρευνες πρόσφεραν ορισμένα αποτελέσματα, που μας παρακινούν σε ορισμένες σκέψεις. Πρώτα πρώτα η καθολικότητα του συμβολισμού της γλώσσας. Η συμβολική υποκατάσταση ενός αντικειμένου, μ' ένα άλλο (το ίδιο συμβαίνει και με τις πράξεις), χρησιμοποιείται αδιάκοπα από τα παιδιά μας και τους φαίνεται ολότελα φυσική. Και πώς έμαθαν να τη χρησιμοποιούν; Να τι μας είναι αδύνατο ν' αποδείξουμε και βλέπουμε πως είμαστε αναγκασμένοι, σε πολλές περιπτώσεις να παραδεχτούμε πως αυτό δεν το διδάχτηκαν. Εδώ πρόκειται για μια πρωτότυπη έννοια, που ύστερα ο ενήλικος την εγκαταλείπει. Χρησιμοποιεί, βέβαια, τα ίδια σύμβολα στα όνειρά του, δίχως όμως να τα καταλαβαίνει, μια που ο αναλυτής δεν του τα ερμήνευσε. Και τότε μάλιστα ο ασθενής με δυσκολία δέχεται την ερμηνεία. Αν χρησιμοποιεί μια από τις τόσο κοινές φράσεις, όπου έχει αποκρυσταλλωθεί κάποιος συμβολισμός, πρέπει να παραδεχτεί πως η αληθινή σημασία αυτής της φράσης, ως εκείνη τη στιγμή του διέφευγε

εντελώς. Ο συμβολισμός άλλωστε, αγνοεί την ποικιλία των γλωσσών. Οι έρευνες θα καταδείξουν αναμφίβολα πως είναι προικισμένος με καθολικότητα και πιστοποιείται ως ταυτόσημος για όλους τους λαούς. Στο προκείμενο, φαίνεται, πως υπάρχει μια χαρακτηριστική περίπτωση αρχαϊκής κληρονομικότητας από την εποχή, που η γλώσσα βρισκόταν ακόμα στα πρώτα βήματά της. Φαίνεται όμως πιθανή και μια άλλη εξήγηση: θα μπορούσαμε να πούμε πως πρόκειται για συνειρμούς σκέψεων ανάμεσα στις ιδέες τις διαμορφωμένες στη διάρκεια της ιστορικής εξέλιξης της γλώσσας και πού, κάθε φορά που το άτομο περνάει από τις φάσεις αυτές της εξέλιξης, επαναλαμβάνονται μέσα του. Θα επρόκειτο για την κληρονομικότητα μιας νοητικής προδιάθεσης ανάλογης προς την παρορμητική προδιάθεση. Μα ούτε αυτό θα μπορούσε να μας βοηθήσει στην επίλυση του προβλήματός μας.

Ωστόσο οι ψυχαναλυτικές έρευνες έφεραν στο φως κι άλλα δεδομένα πολύ μεγαλύτερης σημασίας από τα προηγούμενα. Μελετώντας τις αντιδράσεις στους πρώιμους τραυματισμούς, πολλές φορές παραξενεύομαστε διαπιστώνοντας, πως αυτές δεν οφείλονται αποκλειστικά στα βιωμένα γεγονότα, αλλ' ότι επιτελούνται μ' έναν τρόπο που θα ταίριαζε καλύτερα στο πρωτότυπο ενός φυλογενετικού γεγονότος... Θα εξηγείτο μόνον από την επίδραση αυτού του είδους των γεγονότων. Η συμπεριφορά του νευ-

ρωτικού παιδιού απέναντι στους γονείς του, όταν υφίσταται την επίδραση του Οιδιπόδειου Συμπλέγματος και της Εκτομής, παρουσιάζει πολυάριθμες παρόμοιες αντιδράσεις που, όταν τις εξετάζουμε στο άτομο, φαίνονται ως παράλογες και γίνονται κατανοητές μόνο αν τις κοιτάξουμε από την άποψη της φυλογονίας, και αν τις συνδέσουμε με την εμπειρία που δοκίμασαν οι προγενέστερες γενιές. Θα ήταν πολύ ενδιαφέρον να συγκεντρωθούν και να δημοσιευτούν τα γεγονότα, στα οποία αναφέρομαι εδώ. Τα γεγονότα αυτά μου φαίνονται ως αρκετά πειστικά, ώστε να μου επιτρέπουν να προχωρήσω πολύ μακρύτερα, μια που ισχυρίζομαι πως η αρχαϊκή κληρονομικότητα του ανθρώπου συνεπάγεται μόνο προδιαθέσεις, αλλά και ιδεατά περιεχόμενα και μνημονικά ίχνη τα οποία άφησαν οι εμπειρίες που διαμόρφωσαν οι προγενέστερες γενιές. Με τον τρόπο αυτό η σοβαρότητα καθώς και η σημασία της αρχαϊκής κληρονομικότητας θα μεγάλωναν αξιοσημείωτα.

Όταν τα καλοσυλλογιστούμε όλα αυτά, ομολογούμε πως τα συζητήσαμε από καιρό, σαν το ζήτημα της ύπαρξης των μνημονικών υπολειμμάτων των εμπειρικών που διαμόρφωσαν οι πρόγονοί μας, να μην έμπαινε εντελώς ανεξάρτητα π.χ. από την άμεση μεταβίβαση ή από τα αποτελέσματα της αγωγής. Όταν μιλάμε για εμμονή, σ' ένα λαό, μιας παλιάς παράδοσης, για το σχηματισμό ενός εθνικού χαρακτήρα, αυτό σημαίνει πως στοχαζόμαστε την κληρονομι-

κή παράδοση και όχι μια παράδοση προφορικά μεταβιβασμένη. Τουλάχιστον δεν τις ξεχωρίζουμε και κλοντάς το αυτό δε λαμβάνουμε υπόψη μας την τόλμη που επιβάλλει αυτή η αμέλεια. Η κατάσταση αυτή επιδεινώνεται ακόμα, είναι αλήθεια, εξαιτίας της ψυχολογίας που, τώρα ακριβώς, αρνείται απόλυτα την κληρονομικότητα των επίκτητων ιδιοτήτων. Ομολογούμε με κάθε μετριοφροσύνη, πως παρ' όλα αυτά, μας φαίνεται αδύνατο να αδιαφορήσουμε για τον παράγοντα αυτόν, όταν επιζητούμε να εξηγήσουμε την βιολογική εξέλιξη. Είναι αλήθεια πως οι δύο περιπτώσεις δεν είναι εντελώς ταυτόσημες. Στη μια πρόκειται για δυσκολονόητες επίκτητες ιδιότητες και στην άλλη για μνημονικά ίχνη εξωτερικών εντυπώσεων, δηλ., για κάτι το σχεδόν συγκεκριμένο. Δίχως άλλο όμως, κατά βάση, μας είναι αδύνατο να φανταστούμε τη μια δίχως την άλλη. Παραδεχόμενοι πως παρόμοια μνημονικά ίχνη υφίστανται στην αρχαϊκή κληρονομικότητα, διασκελίζουμε την άβυσσο που χωρίζει την ατομική από την ομαδική ψυχολογία και μπορούμε να μεταχειριστούμε τους λαούς όπως τα νευρωτικά άτομα. Και μ' όλο που παραδεχόμαστε πως δεν έχουμε απόδειξη γι' αυτά τα μνημονικά ίχνη στην αρχαϊκή μας κληρονομικότητα, παρά μόνον τις εκδηλώσεις, που περισυνελέξαμε κατά τη διάρκεια των αναλύσεων, εκδηλώσεις που πρέπει ν' αναχθούν στη φυλογονία, οι αποδείξεις αυτές μας φαίνονται ωστόσο ως αρκετά πειστικές για να μας επιτρέψουν να απο-

φανθούμε για παρόμοια κατάσταση. Αν δεν είναι έτσι, ας μην κάνουμε ούτε ένα βήμα στο δρόμο που ακολουθούμε, τόσο στον τομέα της ψυχάνalysis, όσο και στον τομέα της ομαδικής ψυχολογίας. Στο προκείμενο η τόλμη είναι απαραίτητη.

Η αρχή αυτή μας οδηγεί ακόμα μακρύτερα: υιοθετώντας την, περιορίζουμε το χάσμα του βάραθρου που ανέσκαψε άλλοτε η ανθρώπινη έπαρση ανάμεσα στο ζώο και στον άνθρωπο. Αν αυτό που ονομάζουμε το ένστικτο των ζώων, το ένστικτο εκείνο που τους επιτρέπει να συμπεριφέρονται σε μια καινούρια κατάσταση σαν να τους ήταν γνώριμη, μπορεί να εξηγηθεί, αυτό θα γίνει με τον ακόλουθο τρόπο: τα ζώα επωφελούνται στη νέα τους ζωή από την κεκτημένη εμπειρία του είδους τους, δηλαδή πως φυλάνε μέσα τους την ανάμνηση για ό,τι έζησαν οι πρόγονοί τους. Στο ανθρώπινο ζώο, τα πράγματα συμβαίνουν δίχως άλλο κατά τον ίδιο τρόπο. Η αρχαϊκή του κληρονομικότητα, μ' όλο που είναι διαφορετική από την έκτασή της και το χαρακτήρα της, ανταποκρίνεται στα ένστικτα των ζώων.

Έχοντας αυτό υπόψη μας δε διστάζω να διαβεβαιώσω πως οι άνθρωποι πάντα ήξεραν πως κάποτε είχαν και σκότωσαν έναν πρωτόγονο πατέρα.

Ακόμα αντιμετωπίζονται και δύο άλλα προβλήματα: υπό ποιες προϋποθέσεις παρόμοια ανάμνηση εισχωρεί στην αρχαϊκή κληρονομικότητα; Σε ποιες περιστάσεις γίνεται ενεργός και περνάει, υπό μορφή

βέβαια αλλοιωμένη και παραποιημένη, από την ασυνείδητη στη συνειδητή κατάσταση; Η πρώτη απάντηση μπορεί να δοθεί εύκολα: η ανάμνηση περνάει στην αρχαϊκή κληρονομικότητα, όταν το γεγονός είναι σημαντικό ή όταν επαναλαμβάνεται αρκετά συχνά ή όταν είναι ταυτόχρονα σημαντικό και συχνό. Στην περίπτωση του φόνου του πατέρα, οι δύο προϋποθέσεις εκπληρώνονται. Διαφορετικά με τη δεύτερη ερώτηση παρατηρούμε ότι πολλές επιρροές λειτουργούν, κι όλες αυτές δεν είναι αναγκαία γνωστές. Όπως συμβαίνει με ορισμένες νευρώσεις, μια αυθόρμητη εξέλιξη είναι όμοια δυνατή. Ωστόσο, κάθε πρόσφατη και πραγματική επανάληψη του γεγονότος έχει αποφασιστική σοβαρότητα, γιατί προκαλεί την αναβίωση των λησμονημένων μνημονικών ιχνών. Ο φόνος του Μωυσή αποτέλεσε ακριβώς μια παρόμοια επανάληψη, όπως επίσης, αργότερα, ο φόνος του Χριστού ύστερα από μια δήθεν δικαστική διαδικασία, ώστε τα γεγονότα αυτά ήρθαν στην πρώτη γραμμή ως πρώτες αιτίες. Φαίνεται πως δίχως αυτά, η γένεση του μονοθεϊσμού δε θα ήταν δυνατή και σκεφτόμαστε τα λόγια του ποιητή: «ό,τι αιώνια του μέλλεται να ζήσει στα τραγούδια, πριν πρέπει στη ζωή να καταποντιστεί»¹².

Συμπερασματικά, θα προσθέσω μια παρατήρηση απ' όπου απορρέει ένα ψυχολογικό επιχείρημα. Μια παράδοση που θα βασιζόταν σε προφορικές μεταβι-

12. Σίλλερ: *Οι θεοί της Ελλάδας*.

βάσεις δε θα συνεπαγόταν τον ιδεοληπτικό χαρακτήρα, που προσιδιάζει στα θρησκευτικά φαινόμενα. Θα ακουγόταν, θα κρινόταν και ενδεχόμενα θα απορριπτόταν, όπως κάθε καινούρια εξωτερική παράδοση. Ποτέ δε θα 'χε το προνόμιο να ξεφύγει από τον καταναγκασμό του λογικώς σκέπτεσθαι. Θα έπρεπε να υποστεί την τύχη της απώθησης, την κατάσταση της ασυνειδησίας, πριν να 'ναι σε θέση να προκαλέσει, σαν θα ξαναγύριζε, αποτελέσματα τόσο έντονα και προτού εξαναγκάσει τις μάζες, καθώς το διαπιστώσαμε προς μεγάλη μας κατάπληξη και δίχως ως τώρα να το καταλαβαίνουμε, να λυγίσουν κάτω από το θρησκευτικό ζυγό. Και οι σκέψεις αυτές κάνουν τη ζυγαριά να γέρνει προς την ιδέα πως τα πράγματα έχουν έτσι ή περίπου έτσι, όπως επιχειρήσαμε να τα περιγράψουμε.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Πριν να προχωρήσω σ' αυτήν τη μελέτη, αισθάνομαι την υποχρέωση να δώσω στο κοινό ορισμένες εξηγήσεις και να του ζητήσω συγγνώμη ταυτοχρόνως. Η μελέτη αυτή στην πραγματικότητα είναι μια πιστή και, πολλές φορές, κατά λέξη επανάληψη του πρώτου μέρους ωστόσο μερικές κριτικές έρευνες συντομεύτηκαν και προστέθηκαν ορισμένες παρατηρήσεις σχετικές με το πρόβλημα της διαμόρφωσης του χαρακτήρα του **εβραϊκού λαού**. Ξέρω πως αυτός ο τρόπος επεξεργασίας του θέματος είναι ταυτόχρονα αναποτελεσματικός και αντικαλλιτεχνικός και τον αποδοκιμάζω εντελώς. Γιατί όμως δεν αποφύγαμε την πλάνη; Η απάντησή μου, μ' όλο που απαιτεί μια αρκετά οχληρή ομολογία, είναι από τα πριν έτοιμη: Δεν κατόρθωσα να σβήσω τα ίχνη που άφησε ο αληθινά παράξενος τρόπος, με τον οποίο γράφτηκε τούτο το βιβλίο.

Στην πραγματικότητα γράφτηκε δύο φορές. Πρώτα, πριν από λίγα χρόνια στη Βιέννη, όπου ήταν αδύνατο να το δημοσιεύσω. Είχα αποφασίσει να το εγκα-

ταλείψω, αλλά σε μια βασανισμένη ψυχή δεν μ' άφηνε σε ησυχία. Τότε έκανα ένα συμβιβασμό και το δημοσίευσα σε δύο μέρη στην Επιθεώρηση «Imago». Επρόκειτο για την αφετηρία του όλου έργου: Αν ο **Μωυσής** ήταν **Αιγύπτιος**. Το υπόλοιπο του έργου συνεπαγόταν θέσεις τολμηρές και επικίνδυνες δηλ. σκέψεις για τη γένεση του μονοθεϊσμού και για την ερμηνεία που έδινα στη θρησκεία, για τούτο το κράτησα για τον εαυτό μου και φανταζόμουν πως ποτέ δε θα κατάφερνα να το δημοσιεύσω. Ύστερα ήρθε απροσδόκητα το Μάρτη του 1938, η γερμανική εισβολή που με ανάγκασε να εγκαταλείψω την πατρίδα μου και με λύτρωσε από τους φόβους μήπως και απαγορεύσουν τη ψυχανάλυση σε μια χώρα όπου ακόμα την ανέχονταν, στην περίπτωση όπου θα μπορούσα να δημοσιεύσω την εργασία μου. Μόλις αποβιβάστηκα στην Αγγλία ένωσα ασυγκράτητα την ανάγκη να κάνω γνωστό σ' όλο τον κόσμο, ό,τι τόσο καιρό απέκρυπτα κι άρχισα να ξαναγράφω το τρίτο μέρος, που προοριζόταν ως συνέχεια των δύο άλλων εργασιών, που είχαν κιάλας δημοσιευτεί, κι αυτό φυσικά χρειάστηκε μια μερική ανατοποθέτηση του υλικού μας. Σ' αυτήν τη δεύτερη επεξεργασία, ωστόσο, δεν κατόρθωσα να τοποθετήσω όλα τα δεδομένα μου και, εξάλλου, δε μπόρεσα ν' αποφασίσω να παραιτηθώ ολότελα από τα δύο πρώτα δημοσιεύματά μου. Να γιατί ένα ολόκληρο τμήμα της πρώτης μου εκδοχής συνδέθηκε με το άλλο, πράγμα που είχε ως αποτέλεσμα πολυάριθμες επαναλήψεις.

Για να παρηγορηθώ, μπορούσα, είναι αλήθεια, να πω στον εαυτό μου, πως ο νεωτερισμός και η σοβαρότητα του θέματος, όποιος κι αν είναι ο τρόπος όπου παρουσιάζω τα πράγματα, θα συμπήφιζαν τις επαναλήψεις που επέβαλα στους αναγνώστες μου. Υπάρχουν πράγματα που η επανάληψή τους είναι απαραίτητη και καθόλου κουραστική. Ωστόσο, ο αρμόδιος να κρίνει είναι ο αναγνώστης, αν θέλει να σταματήσει περισσότερο στο ίδιο θέμα ή να ξαναγυρίσει σ' αυτό· το ό,τι αναγκάζεται να διαβάσει δύο φορές το ίδιο πράγμα στο ίδιο βιβλίο, είναι αστόχημα για το οποίο ευθύνεται ο συγγραφέας. Αλίμονο, όμως! η δημιουργική δύναμη ενός συγγραφέα δεν ανταποκρίνεται πάντα στην καλή θέλησή του. Το έργο έρχεται όπως μπορεί και, πολύ συχνά, ο συγγραφέας ξαναβρίσκει σ' αυτό μια ανεξάρτητη από τον εαυτό του δημιουργία, ξένη προς αυτόν κατά κάποιον τρόπο.

Ο ΛΑΟΣ ΤΟΥ ΙΣΡΑΗΛ

Στην εργασία που αναλάβαμε, αναγκαστήκαμε να δανειστούμε από το υλικό μας, για τις παραδόσεις, ό,τι μας φάνηκε χρήσιμο και να απορρίψουμε, ό,τι δε μας χρησιμεύει και να συγκρατήσουμε, σύμφωνα με τις ψυχολογικές πιθανότητες, όλα τα διαφορετικά στοιχεία που συγκεντρώσαμε. Διαπιστώνοντας ότι η τεχνική μας δε μας προσφέρει σίγουρα την αλήθεια, καθένας έχει το δικαίωμα να διερωτηθεί, γιατί αναλάβαμε παρόμοιο έργο. Για ν' απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό, θα αναφέρουμε τα αποτελέσματα που πετύχαμε. Αν συγκατατεθούμε να μετριάσουμε πολύ τις απαιτήσεις, που συνήθως επιβάλλονται στην ιστορική και ψυχολογική έρευνα, θα κατορθώσουμε ίσως να επιλύσουμε και ορισμένα προβλήματα που πάντα επέσυραν την προσοχή και που ύστερα από πρόσφατα γεγονότα, προσφέρονται εκ νέου στον ερευνητή. Ξέρουμε πως απ' όλους τους αρχαίους λαούς, που ζήσανε στη λεκάνη της Μεσογείου, ο ιουδαϊκός λαός, είναι πιθανόν ο μόνος, που διατήρησε το όνομά του και ίσως επίσης και τη φύση του. Με μια απaráμιλλη επιμονή, αντιστάθηκε σε όλες τις καταστροφές και σε όλες τις συμφορές. Και εκδηλώνοντας ορισμένα ιδιαίτερα γνωρίσματα του χαρακτήρα του, επέσυρε τη βαθύτατη έχθρα των άλλων λαών. Σε τι να οφείλεται αυτή η αντίσταση των Ιουδαίων και τι σχέση μπορεί να 'χει ο χαρακτήρας τους και το πε-

πρωμένο τους; Να βέβαια ενδιαφέροντα προβλήματα που πολύ θα επιθυμούσαμε να τα επιλύσουμε.

Ας εξετάσουμε στην αρχή ένα γνώρισμα του χαρακτήρα που, στους Εβραίους, κυριαρχεί στις σχέσεις τους με τον πλησίον. Είναι βέβαιο πως για τον εαυτό τους έχουν μια ιδιαίτερα ευνοϊκή αντίληψη, πιστεύουν πως είναι ευγενικότερα, πιο μορφωμένοι από τους άλλους από τους οποίους χωρίζονται ακόμα και εξαιτίας ορισμένων εθίμων τους¹³. Ταυτόχρονα διατηρούν ένα είδος εμπιστοσύνης στη ζωή, σαν εκείνη που μας δίνει η μυστική κατοχή κάποιου πολύτιμου δώρου, ένα είδος αισιοδοξίας. Οι ευσεβείς θα λέγανε ότι έχουν εμπιστοσύνη στο **Θεό**.

Ξέρουμε την αιτία γι' αυτή τους τη συμπεριφορά. Ξέρουμε τι είναι αυτός ο κρυμμένος θησαυρός. «Οι Εβραίοι πιστεύουν αληθινά πως είναι ο περιούσιος λαός του Θεού και νομίζουν πως βρίσκονται ολότελα κοντά του, πράγμα που τους γεμίζει με περηφάνια κι εμπιστοσύνη». Σύμφωνα με αξιόπιστες αφηγήσεις, η συμπεριφορά τους ήταν η ίδια και στην ελληνιστική εποχή, όπως και στις ημέρες μας. Ο εβραϊκός χαρακτήρας ήταν τότε ό,τι και σήμερα και οι Έλληνες, που ανάμεσά τους ή δίπλα τους ζούσαν οι Εβραίοι, αντιδρούσαν σ' αυτές τις ιδιορρυθμίες τους, όπως και οι σημερινοί φιλοξενητές τους. Θα μπορούσαμε

13. Στην αρχαία εποχή, συχνά έβριζαν τους Εβραίους και τους έλεγαν λεπρούς. Η βρισιά αυτή πρέπει να θεωρηθεί ως μια προσβολή: «Μας αποφεύγουν σα να είμαστε λεπροί».

να πούμε πως αντιδρούσαν σαν κι αυτοί να πίστευαν επίσης στο προνόμιο που διεκδικούσε για λογαριασμό του ο λαός του Ισραήλ. Ο φανερά ευνοούμενος γιος ενός φοβερού πατέρα, δεν πρέπει καθόλου να παραξενεύεται αν η ζηλοτυπία των αδερφών του (αρσενικών ή θηλυκών) κεντρίζεται μ' αυτό. Η εβραϊκή παράδοση για τον **Ιωσήφ** που τον πούλησαν οι αδερφοί του, φανερώνει τις συνέπειες μιας παρόμοιας ζηλοτυπίας. Τα γεγονότα άλλωστε, φάνηκε εκ των υστέρων να δικαιώνουν τους ισχυρισμούς των Εβραίων, μια που όταν ο Θεός αποφάσισε να στείλει στους ανθρώπους έναν Μεσσία, ένα Σωτήρα, πάλι ανάμεσα από τον εβραϊκό λαό τον διάλεξε. Οι άλλοι λαοί πολύ εύλογα θα μπορούσαν να πουν: «Οι Εβραίοι έχουν δίκαιο. Είναι αληθινά οι εκλεκτοί του Κυρίου». Αλλά, εντελώς αντίθετα, η Απολύτρωση προκάλεσε σ' όλους τους λαούς το μέγαλωμα του μίσους εναντίον των Εβραίων και αυτοί δεν ωφελήθηκαν καθόλου από τη θεία προτίμηση, γιατί δεν αναγνώρισαν το Λυτρωτή.

Βασιζόμενοι σε ό,τι προαναφέραμε, μπορούμε να διαβεβαιώσουμε πως ο **Μωυσής** είναι εκείνος που έδωσε στον εβραϊκό λαό το χαρακτήρα, που πάντα, τον ξεχώριζε από τους άλλους λαούς. Του εμφύσησε μια έντονη αυτοπεποίθηση, διαβεβαιώνοντάς τον πως είναι ο περιούσιος λαός, του φανέρωσε πως είναι ο ευλογημένος λαός του Κυρίου και τον υποχρέωσε να βρίσκεται πάντα σε μια απόσταση από τους

άλλους λαούς. Μ' αυτό δε θέλουμε να πούμε πως οι άλλοι λαοί δεν είχαν αυτοπεποίθηση. Όχι, όπως και σήμερα, κάθε έθνος είναι διαποτισμένο με την ιδέα της ανωτερότητάς του. Ωστόσο, η αυτοπεποίθηση των Εβραίων, χάρη στο **Μωυσή**, κραταιώθηκε θρησκευτικά και έγινε άρθρο της πίστης τους. Εξαιτίας του στενού τους δεσμού με το Θεό τους, ένιωθαν πως ήταν συμμετοχοί στο μεγαλείο του. Ξέρουμε όμως, πως πίσω από το Θεό που διάλεξε για περιούσιο λαό του τους Εβραίους και τους έσωσε βγάζοντάς τους από την Αίγυπτο, βρίσκεται η προσωπικότητα του Μωυσή που, δήθεν εν ονόματι του Κυρίου, είχε κάνει το ίδιο πράγμα. Για τούτο έχουμε κάθε δικαίωμα να ισχυριστούμε πως ένας άνθρωπος, ο **Μωυσής**, **δημιούργησε τους Εβραίους**. Ο λαός λοιπόν αυτός του οφείλει όχι μόνο το επίμονο αίσθημα να εξακολουθεί να ζει, αλλά επίσης και ένα μεγάλο μέρος από την εχθρότητα που τρέφουν οι άλλοι λαοί απέναντί του.

Ο ΜΕΓΑΛΟΣ ΑΝΤΡΑΣ

Πώς να συλλάβουμε ότι ένας άνθρωπος πραγματοποίησε αυτόν τον έκτακτο άθλο, να συγκροτήσει από διαφορετικές οικογένειες και άτομα έναν ενιαίο λαό και να προκαθορίσει έτσι για χιλιετηρίδες τα πεπρωμένα του; Παρόμοια υπόθεση δεν αποτελεί επαναγωγή προς μια αντίληψη, που κατέστησε δυνατή τη δημιουργία και τη λατρεία των ηρώων; Δεν είναι μια επάνοδος σε εποχές όπου η ιστορία ήταν μόνο μια αφήγηση από τα κατορθώματα και από τη ζωή ορισμένων προσωπικοτήτων;

Σήμερα έχουμε την τάση να συσχετίζουμε τα ιστορικά ανθρώπινα γεγονότα με πιο απόκρυφες αιτίες, γενικότερες, πιο απρόσωπες, στην προσδιοριστική επίδραση οικονομικών παραγόντων, στους διάφορους τρόπους διατροφής, στην πρόοδο που προκάλεσε η μηχανοποίηση κι η ανακάλυψη κι άλλων πρώτων υλών, στις μεταναστεύσεις που προκάλεσε η αύξηση των πληθυσμών, και στις κλιματολογικές ποικιλίες. Το άτομο θεωρείται πλέον ως ένας αντιπρόσωπος, ως ένα νούμερο των ομαδικών πόθων, που πρέπει αναγκαία να εκδηλώνονται στην τύχη σε κάθε πρόσωπο.

Αυτές οι ολότελα δικαιολογημένες απόψεις, μας θυμίζουν ωστόσο ότι υπάρχει, ανάμεσα στη φύση του νοητικού μας μηχανισμού και στην οργάνωση του σύμπαντος, που επιδιώκει να το συλλάβει η σκέ-

ψη μας, μια σοβαρή ασυμφωνία. Αρκεί για την επιτακτική μας ανάγκη για αιτιότητα, να βρούμε για κάθε φαινόμενο μια *μοναδική* αιτία, πράγμα που είναι σπανιότατη περίπτωση για την εξωτερική πραγματικότητα. Εντελώς αντίθετα, κάθε γεγονός φαίνεται πως υπερπροσδιορίζεται και φαίνεται να προκύπτει από πολλές συμπαρομαρτούσες αιτίες. Κατάπληκτοι από την απέραντη περιπλοκή των γεγονότων, διαλέγουμε, στις έρευνές μας μια σειρά γεγονότων αντί για μια άλλη, και δημιουργούμε αντιθέσεις, που δεν υπάρχουν και που δημιουργήθηκαν από την κατάργηση άλλων ευρύτερων σχέσεων¹⁴.

Αν λοιπόν βρίσκουμε, μελετώντας μια ξεχωριστή περίπτωση, την απόδειξη για τον προέχοντα ρόλο που διαδραμάτισε μια μεγάλη προσωπικότητα, δεν πρέπει η συνείδησή μας να μας κατηγορεί πως με τούτο μειώνουμε τη σημασία της θεωρίας για τους γενικούς και απρόσωπους παράγοντες. Είναι βέβαιο πως υπάρχει θέση για δύο τρόπους αντιμετώπισης του προβλήματος. Αναφορικά με τη γένεση του μονοθεϊσμού, δεν μπορούμε, είναι αλήθεια, ν' ανακαλύψουμε άλλον εξωτερικό παράγοντα εκτός από εκεί-

14. *As προσέξουμε μην αφήσουμε ορισμένους να πιστέψουν απατηλά, πως η περιπλοκή του κόσμου είναι τέτοια, ώστε κάθε εξήγηση συνεπάγεται αναγκαία κάποιο ψυχίο αλήθειας. Όχι, το πνεύμα μας διατήρησε την ελευθερία να επινοεί σχέσεις, αναφορές, που δε βρίσκουν καμιά αντιστοιχία στην πραγματικότητα και αποδίδει πρωτοφανή μεγάλη αξία σ' αυτήν την ιδιότητά του χρησιμοποιώντας την σοβαρά στις επιστήμες και αλλού.*

νον που μνημονεύσαμε ήδη: η εξέλιξη αυτή συνδέεται με τις στενές σχέσεις, που συνάπτονται ανάμεσα σε διάφορα έθνη και σε μια μεγάλη αυτοκρατορία.

Για τούτο επιφυλάσσουμε στο «μεγάλο άντρα» μια θέση στην αλυσίδα ή μάλλον στο δίχτυ των προσδιοριστικών αιτιών. Μα ίσως να αναρωτηθούμε υπό ποιες προϋποθέσεις αποδόθηκε αυτός ο τιμητικός τίτλος. Διαπιστώνουμε με έκπληξη, πως δεν είναι εύκολο ν' απαντήσουμε σ' αυτό το ερώτημα. Θα πούμε μήπως πως χαρακτηρίζουμε ως μεγάλο άντρα εκείνον τις ιδιότητες του οποίου εκτιμάμε; Αυτό από κάθε άποψη θα ήταν ανακριβές. Η ομορφιά π.χ., η μυική δύναμη, όσο κι αν είναι αξιοζήλευτες, δε δίνουν καθόλου το δικαίωμα να θεωρηθεί ως «μεγάλος άντρας». Πρόκειται λοιπόν πιθανόν για πνευματικές ιδιότητες, για ψυχικά ή διανοητικά πλεονεκτήματα. Ωστόσο σημειώνουμε πως ένας άνθρωπος προικισμένος σ' ένα δεδομένο τομέα με έκτακτες γνώσεις, δεν είναι αναγκαία για τούτο και μεγάλος άντρας. Αυτός ο τίτλος δε θα δοθεί ούτε στον αριστοκράτη του σκακιού, ούτε σ' ένα μουσικό βιρτουόζο, ούτε κατ' ανάγκη θ' απονεμηθεί σ' έναν ξεχωριστό καλλιτέχνη ή σ' έναν αξιοσημείωτο σοφό. Σε παρόμοια περίπτωση, αρκούμαστε να πούμε πως η προκειμένη προσωπικότητα είναι ένας μεγάλος ποιητής, ένας μεγάλος ζωγράφος, ένας μεγάλος μαθηματικός, ένας μεγάλος φυσικός, ένας πρωτεργάτης σε έναν συγκεκριμένο τομέα, διστάζουμε όμως να τον απο-

καλέσουμε μεγάλο άντρα. Όταν λέμε, π.χ., πως ο **Γκαίτε**, ο **Λεονάρδος Ντα Βίντσι** ή ο **Μπετόβεν** είναι μεγάλοι άντρες, μας κάνει να το λέμε κάτι περισσότερο από ό,τι μας παρακινεί για να το πούμε ο ενθουσιασμός για τα αριστουργήματά τους. Αν δε διαθέταμε παρόμοια παραδείγματα, θα επιθυμούσαμε να πιστέψουμε πως ο τίτλος «μεγάλος άντρας» κατά προτίμηση δίνεται στους ανθρώπους της δράσης: κατακτητές, ηγέτες, αρχηγούς, εξαιτίας του μεγάλου των πράξεών τους και της πανίσχυρης επιδράσής τους. Αλλά αυτό ακόμα δεν είναι ικανοποιητικό και μάλιστα αναιρείται από την καταδίκη πολλών ανάξινων προσωπικοτήτων, που η επίδρασή τους στους συγχρόνους τους και στις μεταγενέστερες γενιές είναι αναντίρρητη. Άλλωστε δεν είναι η επιτυχία εκείνη που χρησιμεύει ως κριτήριο, γιατί υπενθυμίζουμε πως πολλοί μεγάλοι άντρες, αντί να θριαμβεύσουν, τελείωσαν τη ζωή τους δυστυχισμένοι.

Έτσι φτάσαμε να σκεφτούμε πως είναι άωφελο να καθορίσουμε με ακρίβεια την έννοια του «μεγάλου ανδρός». Ας αρκεστούμε να δεχτούμε πως η έκφραση αυτή χαρακτηρίζει με τρόπο κάπως ελαστικό και αυθαίρετο μια πληθωρική άνθιση σε ορισμένα άτομα, ορισμένων ανθρωπίνων ιδιοτήτων: ενεργώντας έτσι πλησιάζουμε προς την πρωτόγονη έννοια του «μεγαλείου». Ας λάβουμε υπόψη μας επίσης πως εκείνο που κεντρίζει το ενδιαφέρον μας, είναι λιγότερο ο μεγάλος άντρας καθαυτός και περισσότερο η

αιτία της επίδρασής του στους άλλους ανθρώπους. Αλλά ας συντομεύσουμε αυτήν τη συζήτηση, γιατί υπάρχει κίνδυνος να μας παρασύρει πολύ μακριά.

Πρέπει λοιπόν να παραδεχτούμε πως ο μεγάλος άντρας εξασκεί την επίδρασή του στους συγχρόνους του με δύο διαφορετικούς τρόπους: με την προσωπικότητά του και με την ιδέα που υπερασπίζει. Η ιδέα αυτή μπορεί είτε να κολακεύει κάποιον παλιό πόθο των μαζών, είτε να τους υποδεικνύει έναν καινούριο σκοπό, είτε ακόμα να τις ελκύει με κάποιον άλλον τρόπο. Κάποτε, στην πιο πρωτόγονη περίπτωση, η προσωπικότητα είναι εκείνη που εξασκεί την επίδραση και η ιδέα διαδραματίζει δευτερεύοντα ρόλο. Καταλαβαίνουμε αμέσως γιατί ο μεγάλος άντρας κατόρθωσε ν' αποκτήσει τόση δύναμη, γιατί ξέρουμε πως οι περισσότεροι άνθρωποι αισθάνονται την επιτακτική ανάγκη να 'χουν έναν αρχηγό, που να το θαυμάζουν, που μπροστά του να γονατίζουν κι από τον οποίο να εξουσιάζονται και κάποτε μάλιστα να υφίστανται και κακομεταχείριση από μέρους του. Η ατομική ψυχολογία μας δίδαξε από πού πηγάζει αυτή η ομαδική ανάγκη για έναν αρχηγό: γεννιέται από την προσήλωση προς τον πατέρα, συναίσθημα που, από τα παιδικά χρόνια είναι μέσα μας, απόκλιση προς εκείνον τον πατέρα που ο θρυλικός ήρωας καυχιέται πως τον έχει νικήσει. Και διαβλέπουμε πως όλα τα γνωρίσματα του χαρακτήρα, με τα οποία θέλουμε να κοσμήσουμε το μεγάλο άντρα, είναι γνωρίσματα που

προσιδιάζουν στο πατρικό πρόσωπο και ακριβώς αυτή η ομοιότητα συγκροτεί τον μεγάλο άντρα, που μάταια αναζητήσαμε να καθορίσουμε την ουσιαστική του φύση. Σταθερότητα στις ιδέες, δύναμη της θέλησης, αποφασιστικότητα στις πράξεις, όλα αυτά αποτελούν τμήμα της πατρικής εικόνας και ακόμα περισσότερο η αυτοπεποίθηση της προσωπικότητας η θεία του πίστη που φτάνει κάποτε στην πλήρη εξουδετέρωση κάθε ενδιασμού και δισταγμού. Μ' όλο που βλέπουμε πως είμαστε αναγκασμένοι να το θαυμάζουμε, και κάποτε να εναποθέτουμε σ' αυτόν όλη μας την εμπιστοσύνη, δεν μπορούμε επίσης να καταστείλουμε το φόβο που μας εμπνέει. Η ίδια η λέξη θα έπρεπε να μας καθοδηγήσει σ' αυτό. Ποιος άλλος εκτός από τον πατέρα του, πραγματικά, μπορεί να φαίνεται «μεγάλος» για το παιδί;

Δίχως άλλο η επιβλητική πατρική εικόνα ήταν εκείνη που, στο πρόσωπο του Μωυσή κατόρθωσε να εμφυσήσει στους δύστυχους Εβραίους γεωργούς την ιδέα πως ήταν τα διαλεχτά τέκνα του πατέρα. Και τι σαγήνη θα εξασκούσε πάνω τους η ιδέα του ενός, αιώνιου και παντοδύναμου Θεού που, παρ' όλη την ταπεινή θέση τους, καταδεχόταν να συνάψει μαζί τους μια συμφωνία και τους έδωσε την υπόσχεση, υπό την προϋπόθεση πως θα εξακολουθούσαν να τον λατρεύουν, να τους προσέχει πάντα άγρυπνα! Αναμφίβολα τους ήταν δύσκολο να διαχωρίσουν την εικόνα του Μωυσή από την εικόνα του Θεού του.

Ακριβής διαίσθηση, γιατί ο Μωυσής υποχρεώθηκε να αποδώσει ορισμένα γνωρίσματα του χαρακτήρα του στον Κύριο: το ευερέθιστο και το αδυσώπητο, π.χ. **Σκοτώνοντας τον μεγάλο τους άντρα**, οι Εβραίοι επανέλαβαν ένα έγκλημα, που την πρωτόγονη εποχή ήταν νόμος κατευθυνόμενος εναντίον του θεϊκού βασιλιά που, το είδαμε, είχε ένα ακόμα πιο μακρινό πρωτότυπο¹⁵.

Αν από τη μια μεριά η μορφή του μεγάλου άντρα θεοποιήθηκε μ' αυτόν τον τρόπο, ας υπενθυμίσουμε τώρα, εξάλλου, ότι και ο πατέρας πέρασε από την παιδική ηλικία. Η μεγάλη θρησκευτική ιδέα, που ο Μωυσής έγινε ο μεγάλος πρωταγωνιστής, δεν ήταν κυρίως δική του, καθώς το αναφέραμε ήδη. Τη δανείστηκε από το βασιλιά του, τον Ικνατόν κι αυτός ο τελευταίος, που η σημασία του ως ιδρυτή μιας θρησκείας είναι σαφώς αποδειγμένη, υπακούει ίσως σε υποβολές, που του μεταδόθηκαν από τη μητέρα του ή από κάποιον άλλο δρόμο, από την εγγύς ή την Άπω Ασία.

Δεν μπορούμε να παρακολουθήσουμε πιο πέρα την αλληλουχία των γεγονότων, αλλά αν ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζουμε τα γεγονότα είναι ο ενδεχόμενος το συμπέρασμα είναι πως η ιδέα του μονοθεϊσμού ξαναγύρισε, σαν το όπλο των ιθαγενών Αυστραλών το μπούμεραγκ, στη γενέθλια χώρα της. Είναι άγνονο ν' αναζητούμε να βρούμε τι οφείλει στο

15. Βλ. Frazer, *αυτ.*

άτομο η διάδοση μιας ιδέας. Είναι αυτονόητο πως πολλοί άνθρωποι συνέβαλαν σ' αυτό. Εξάλλου θα ήταν σφάλμα να διακόψουμε στο Μωυσή την αλυσίδα των αιτίων και να παραμελήσουμε το έργο που πραγματοποίησαν οι διάδοχοι κι οι συνεχιστές του. Το σπέρμα του μονοθεϊσμού δεν πρόκοψε στην Αίγυπτο, αλλά το ίδιο θα μπορούσε να παραχθεί και στο Ισραήλ, από τη στιγμή που ο λαός απαλλάχτηκε από το ζυγό μιας ξένης και τυραννικής θρησκείας. Στους κόλπους όμως του ιουδαϊκού λαού, αναφάνηκαν πάντα άνθρωποι, που αναζωπύρωναν την εξασθενημένη παράδοση και ανανέωναν τις παροτρύνσεις και τις εκκλήσεις του Μωυσή προσέχοντας πάντα να μην ξαναβρεθούν οι χαμένεςπίστεις. Ύστερα από αδιάκοπες προσπάθειες, που κράτησαν ολόκληρους αιώνες, ύστερα από δύο μεγάλες μεταρρυθμίσεις, που πραγματοποιήθηκαν η μια πριν κι η άλλη ύστερα από την εξορία στη Βαβυλώνα, πραγματοποιήθηκε η μεταμόρφωση του **λαϊκού Θεού Ιεχωβά**. Ο Ιεχωβά έγινε ο Θεός που ο Μωυσής τον επέβαλε στη λατρεία των Ιουδαίων. Και είναι μια απόδειξη για την ύπαρξη στους Ιουδαίους, ορισμένων ψυχικών διαθέσεων, η εμφάνιση αυτή, στους κόλπους της ομάδας της προορισμένης να διαμορφώσει αυτόν το λαό, τόσων προσωπικοτήτων, που ήταν έτοιμες να υποστούν τις δυσχέρειες της **μωσαϊκής θρησκείας**, μόνο και μόνο για να παραμείνουν ο εκλεκτός λαός του Θεού και για να πετύχουν κι άλλα ανάλογα πλεονεκτήματα.

Η ΠΡΟΟΔΟΣ ΣΤΗΝ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

Για να εξασφαλίσουμε σ' ένα λαό τη συνέχιση κάποιας ψυχικής επίδρασης, δε φτάνει, είναι ολοφάνερο, να τον διαβεβαιώσουμε πως εκλέχτηκε ειδικά από το Θεό. Πρέπει επίσης, μ' έναν οποιοδήποτε τρόπο, να του το αποδείξουμε αν θέλουμε να το πιστεύει και να ωφελείται απ' αυτήν την πίστη. Στη θρησκεία του Μωυσή, την απόδειξη αυτή την έφερε η **Έξοδος**. Ο Θεός ή εν ονόματί του ο Μωυσής, ποτέ δεν έπαυσε να φανερώνει την εύνοιά του. Για την ανάμνηση αυτού του γεγονότος καθιερώθηκε ή τροποποιήθηκε η γιορτή του Πάσχα. Μα δεν επρόκειτο πια παρά για μια ανάμνηση, η ίδια η **Έξοδος** ανήκε στο μακρινό παρελθόν. Στην εποχή που μας ενδιαφέρει, οι αποδείξεις για τη θεία εύνοια, είχαν γίνει σπανιότερες και τα γεγονότα έδειχναν μάλλον δυσμένεια. Οι πρωτόγονοι λαοί συνήθιζαν να εκθρονίζουν κι ακόμα να τιμωρούν τους θεούς τους, αν δεν τους έδιναν τη νίκη, την ευτυχία και την ευζωία. Τους μονάρχες, σ' όλες τις εποχές, τους μεταχειρίζονταν με τον ίδιο τρόπο, όπως και τους θεούς, πράγμα που δείχνει πως παλιότερα ήταν ένα και το αυτό, ότι είχαν κοινή καταγωγή. Οι νεότεροι λαοί επίσης εκθρονίζουν τους ηγεμόνες τους όταν η λαμπρότητα της βασιλείας τους αρχίζει να αμαυρώνεται από τις ήττες, που συνεπάγονται απώλειες εδαφών και χρημάτων. Με ποιο θαύμα λοιπόν ο λαός του Ισραήλ, που τόσο

αυστηρά τον μεταχειριζόταν ο Θεός του, επέμενε ωστόσο να του δείχνει τέτοια υποταγή; Στο προκείμενο έχουμε ένα πρόβλημα που είμαστε αναγκασμένοι να το αφήσουμε άλυτο για την ώρα.

Όλα αυτά μας παρακινούν ν' αναζητήσουμε αν η θρησκεία του Μωυσή έδωσε στο λαό τίποτα άλλο εκτός από μια αύξηση της αυτοπεποίθησής του με το αίσθημα πως είναι ο εκλεκτός του Θεού. Κι αυτό το άλλο, αληθινά, εύκολα μπορούμε να το αποκαλύψουμε: η θρησκεία τους έδωσε στους Εβραίους μια μεγαλοπρεπέστερη ιδέα της θεότητας ή, ακριβέστερα, την ιδέα ενός Θεού μεγαλύτερου. Όποιος πίστευε σ' αυτόν το Θεό έπρεπε, κατά κάποιον τρόπο, να συμμετέχει στο μεγαλείο του και μπορούσε απ' αυτό να εξυψώνεται. Το γεγονός αυτό θα παραξενέψει τους άπιστους, ίσως όμως μια σύγκριση θα τους κάνει καλύτερα ν' αντιληφθούν αυτό το συναίσθημα: ας πάρουμε π.χ., ένα Βρετανό υπήκοο και ας υποθέσουμε πως κάποια επανάσταση ξέσπασε στην ξένη χώρα, όπου βρίσκεται. Ο άνθρωπος αυτός δε θ' ανησυχήσει, αντίθετα προς κάθε άλλον υπήκοο ενός μικρού ηπειρωτικού κράτους. Και τούτο γιατί ο Βρετανός υπήκοος ξέρει πως αν του άγγιζαν και μια τρίχα από το κεφάλι του, η κυβέρνησή του θα 'στελνε άμεσα ένα πολεμικό. Αυτό δεν το αγνοούν ούτε και οι επαναστάτες. Αντίθετα το μικρό κράτος δε διαθέτει κανένα πολεμικό. Ο Βρετανός υπήκοος είναι περήφανος για την ισχύ της αυτοκρατορίας του, η περηφάνια αυτή οφείλεται επίσης σ' ένα συναίσθημα

ασφαλείας, στη βεβαιότητα για την προστασία που απολαμβάνει κάθε υπήκοος του Ηνωμένου Βασιλείου. Το ίδιο συμβαίνει, αναμφίβολα, κι όταν πρόκειται για την ιδέα ενός υπέρτατου Θεού και καθώς κανένας δε θα μπορούσε να ισχυριστεί πως βοηθάει το Θεό στη διακυβέρνηση του κόσμου, η περηφάνια για το μεγαλείο του βαδίζει παράλληλα με το συναίσθημα πως είναι ο «εκλεκτός».

Ένας από τους μωσαϊκούς νόμους έχει μεγαλύτερη σημασία απ' ό,τι του αποδίδουμε στην αρχή. Είναι η απαγόρευση του να αναπαριστάνουν το Θεό με εικόνες, δηλαδή η υποχρέωση να λατρεύουν έναν άορατο Θεό. Υποθέτω, πως ο Μωυσής αναγκάστηκε, σ' αυτό το σημείο, να 'ναι αυστηρότερος από τη θρησκεία του **Ατόν**. Ίσως να επιζητούσε μόνο τη λογική συνέπεια των πραγμάτων αυτών, η θεότητά του δεν έπρεπε να 'χει ούτε όνομα, ούτε πρόσωπο. Ίσως να επρόκειτο για ένα καινούριο μέτρο προστασίας εναντίον των αθέμιτων μαγικών τελετουργιών. Μα μια κι έγινε αποδεκτή αυτή η απαγόρευση, είχε το δίχως άλλο σπουδαιότατα αποτελέσματα, δηλαδή: μια απομάκρυνση της αισθητηριακής αντίληψης αναφορικά με την αφηρημένη ιδέα, ένα θρίαμβο της πνευματικότητας πάνω στις αισθήσεις ή ακριβέστερα μια παραίτηση από ένστικτα με ό,τι συνεπαγόταν η παραίτηση αυτή από ψυχολογική άποψη.

Για να καταστήσουμε ευλογότερο εκείνο που από πρώτη άποψη δε μας φαίνεται τόσο πειστικό, επικαλούμαστε ορισμένα γεγονότα με ανάλογο χαρακτή-

ρα, που συνέβησαν στη διάρκεια της εξέλιξης του ανθρώπινου πολιτισμού. Ο αρχαιότερος και ίσως ο σημαντικότερος ανάμεσα σ' αυτούς χάνεται στη νύχτα των αιώνων και εντούτοις οι καταπληκτικές συνέπειες μας αναγκάζουν να παραδεχτούμε την πραγματικότητά του. Στα νευρωτικά παιδιά καθώς και στους νευρωτικούς ενήλικες, όπως και στους πρωτόγονους, συναντάμε το νοητικό φαινόμενο, που το ονομάσαμε «πίστη στην παντοδυναμία της σκέψης». Πρόκειται, κατά τη γνώμη μας, για υπερεκτίμηση της επίδρασης που οι νοητικές μας ιδιότητες –οι διανοητικές ιδιότητες στην παρούσα περίπτωση– είναι ικανές να εξασκήσουν στον εξωτερικό κόσμο τροποποιώντας τον. Όλη η μαγεία, προκάτοχος της επιστήμης, βασίζεται σ' αυτήν την πίστη. Όλη η μαγεία των λέξεων απορρέει απ' αυτήν την πίστη στην παντοδυναμία της σκέψης, όπως επίσης και η πεποίθηση για τη δύναμη που έχει κάθε γνώση ή και απλώς η εκφώνηση ενός οποιουδήποτε ονόματος. Υποστηρίζουμε πως «**η παντοδυναμία της σκέψης**», εξέφραζε την αξία που ο άνθρωπος απέδιδε στην ανάπτυξη της γλώσσας, που προκάλεσε την πρόοδο των διανοητικών δραστηριοτήτων. Τότε ακριβώς εγκαθίδρυσε το καινούριο βασίλειο της πνευματικότητας και από τότε οι αντιλήψεις, οι αναμνήσεις, οι επαγωγές, αποκτήσαν αποφασιστική σημασία αντίθετα προς τις κατώτερες ψυχικές δραστηριότητες, τις σχετικές με τις άμεσες αισθητηριακές αντιλήψεις. Δίχως άλλο, εκεί, στο δρόμο της ιστορικής εξέλιξης, έχουμε έναν από τους σημαντικότερους σταθμούς.

Μια βραδύτερη επεξεργασία μας παρουσιάζεται με απτότερη μορφή: υπό την επίδραση των εξωτερικών συνθηκών, που δεν είναι δουλειά μας να την εξετάσουμε εδώ και που άλλωστε δεν είναι ολότελα γνωστή, μια πατριαρχική οργάνωση της κοινωνίας διαδέχτηκε τη μητριαρχική, πράγμα που φυσικά προκάλεσε μεγάλη ανατροπή στους νόμους που ίσχυαν τότε. Μου φαίνεται πως στην Ορέστεια του Αισχύλου ακούμε την ηχώ αυτής της επανάστασης. Η ανατροπή όμως αυτή, το πέρασμα αυτό από τη μητέρα στον πατέρα έχει μια άλλη ακόμα σημασία: σημειώνει μια νίκη της πνευματικότητας πάνω στις αισθήσεις και με τούτο μια πρόοδο του πολιτισμού. Πραγματικά η μητρότητα αποκαλύπτεται από τις αισθήσεις, ενώ η πατρότητα είναι ένας συνδυασμός βασιζόμενος σε απαγωγές και υποθέσεις. Το γεγονός αυτό της υπεροχής της διανοητικής εξέγερσης αναφορικά με την αισθητηριακή αντίληψη έχει σοβαρότατες συνέπειες.

Ανάμεσα στα δύο γεγονότα, που μόλις αναφέραμε, μια μέρα παράχθηκε ένα άλλο, ανάλογο προπαντός με εκείνο που μελετήσαμε στην ιστορία των θρησκειών. Ο άνθρωπος έφτασε στο σημείο ν' αναγνωρίσει την ύπαρξη των «πνευματικών» δυνάμεων, δηλαδή των δυνάμεων που οι αισθήσεις και ιδιαίτερα η όραση, δεν μπορούν να τις συλλάβουν και που έχουν έκτακτα και αναντίρρητα αποτελέσματα. Αν αναφερθούμε στη γλώσσα, μόνο η μετατόπιση του

αέρα έδινε μια εικόνα της πνευματικότητας, μια που αληθινά το πνεύμα έχει πάρει το όνομά του από την πνοή του αέρα (Animus, Spiritus και στα εβραϊκά ρουάχ - καπνός). Έτσι γεννήθηκε η ιδέα μιας ψυχής, πνευματικής αρχής του ατόμου. Αυτή την πνοή του αέρα η παρατήρηση την ξαναβρήκε στην αναπνοή του ανθρώπου, κι αυτή σταματάει με το θάνατο. Σήμερα ακόμα λέμε πως εκείνος που πεθαίνει βγάζει την τελευταία του πνοή. Έτσι άνοιξε για τον άνθρωπο το βασίλειο του πνεύματος. Ανακαλύπτοντας μέσα του την ψυχή, φάνηκε διατεθειμένος να την αποδώσει σ' όλη τη φύση. Ολόκληρο το σύμπαν προικίστηκε με ψυχή και η επιστήμη που γεννήθηκε πολύ αργότερα, κοπίασε πολύ για ν' απαλλάξει απ' αυτή την ψυχή ένα τμήμα του κόσμου, έργο που ακόμα ως σήμερα δεν τελείωσε.

Χάρη στη μωσαϊκή απαγόρευση, ο θεός υψώθηκε σε μια ανώτερη βαθμίδα της πνευματικότητας και μια πόρτα άνοιξε μπροστά σ' αυτές τις καινούριες τροποποιήσεις της έννοιας του Θεού, για την οποία θα μιλήσουμε στη συνέχεια. Ας ασχοληθούμε όμως, προηγούμενα, με μια άλλη συνέπειά της. Κάθε πρόδος της πνευματικότητας έχει ως αποτέλεσμα στα άτομα την αύξηση της αυτοπεποίθησής τους, της περηφάνιας τους, ώστε να φτάνουν να πιστεύουν πως είναι ανώτεροι από εκείνους που ζουν ακόμα κάτω από το ζυγό της αισθησιαρχίας. Ξέρουμε πως ο Μωυσής χάραξε στη ψυχή των Εβραίων την περηφάν-

νια να πιστεύουν πως είναι **περιούσιος λαός**. Χάρη στην εξαϋλωση του Θεού, ένα καινούριο στολίδι προστέθηκε ακόμα στον κρυφό θησαυρό αυτού του λαού. Οι Εβραίοι εξακολούθησαν να ενδιαφέρονται για τα πνευματικά ζητήματα. Τα πολιτικά ατυχήματα του έθνους τους τους εδίδαξαν να εκτιμούν την ακριβή αξία για το μόνο αγαθό που τους απόμεινε: τα γραπτά τους μνημεία. Αμέσως μετά την καταστροφή του ναού της Ιερουσαλήμ από τον Τίτο, ο ραβίνος Γιοχάνααν μπεν Σακκάι ζήτησε την άδεια ν' ανοίξει στη Γιαμπνέ την πρώτη σχολή την αφιερωμένη στη μελέτη του Τορά. Από δω και πέρα αυτό ήταν τα Ιερά τους βιβλία και η μελέτη τους εμπόδισε αυτό το λαό ν' αποσυντεθεί.

Όλα αυτά τα γεγονότα είναι γενικά γνωστά και αποδεκτά. Θα προσθέσω μονάχα πως αυτή η τόσο χαρακτηριστική εξέλιξη των Εβραίων ήταν αποτέλεσμα της απαγόρευσης από το Μωυσή να λατρεύουν το θεό με ορατή μορφή.

Η προτίμηση που δείχνουν οι Εβραίοι, επί δύο χιλιετηρίδες περίπου, για τις πνευματικές προσπάθειες, είχε φυσικά ορισμένα αποτελέσματα: προκάλεσε μια εξασθένιση της σκληρότητας και της βιαιότητας, που τη συναντάμε συνηθισμένα εκεί όπου η αθλητική ανάπτυξη έγινε λαϊκό ιδανικό. Οι Εβραίοι δεν μπόρεσαν να φτάσουν στην εναρμόνιση των πνευματικών και φυσικών δραστηριοτήτων που πραγματοποίησαν **οι Έλληνες**, στη σύγκρουση αυτή προτίμησαν του-

λάχιστον εκείνο που ήταν σπουδαιότερο από εκπολιτιστική άποψη.

Η ΠΑΡΑΙΤΗΣΗ ΑΠΟ ΤΑ ΕΝΣΤΙΚΤΑ

Δεν καταλαβαίνουμε γιατί, από πρώτη άποψη, κάθε πρόοδος της πνευματικότητας, κάθε οπισθοχώρηση της αισθησιάρχιας, δυναμώνει την αυτοπεποίθηση των ατόμων καθώς και των εθνών. Το γεγονός αυτό προϋποθέτει μια ορισμένη αξιολογική κλίμακα καθώς και την ύπαρξη ενός προσώπου ή μιας αρχής, που διαθέτει αυτήν την κλίμακα. Για να είμαστε περισσότερο κατανοητοί, ας εξετάσουμε μια ανάλογη περίπτωση της ατομικής ψυχολογίας, περίπτωση που τώρα την καταλαβαίνουμε πολύ καλά.

Όταν το Εκείνο τείνει να επιβάλλει σ' ένα ανθρωπινό ον κάποια παρορμητική απαίτηση ερωτικής ή επιθετικής κατηγορίας, η απλούστερη, η φυσικότερη αντίδραση του Εγώ, που είναι ο κύριος του νοητικού και μυικού συστήματος είναι να ικανοποιήσει με μια πράξη αυτήν την απαίτηση. Αυτήν την ενστικτώδη ικανοποίηση, το Εγώ τη συναισθάνεται ως ηδονή, ενώ η μη ικανοποίηση θα προκαλούσε, γι' αυτό, μια δυσαρέσκεια. Ωστόσο μπορεί να συμβεί το Εγώ, εξαιτίας κάποιου εξωτερικού εμποδίου, π.χ., αν αντιληφθεί πως η πράξη αυτή συνεπάγεται κάποιο σοβαρό κίνδυνο, να παραιτηθεί απ' αυτήν την ικανοποίη-

ση. Η παραίτηση από μια ικανοποίηση, από μια παρόρμηση, εξαιτίας των εξωτερικών εμποδίων, από υπακοή, καθώς λέμε, στην αρχή της πραγματικότητας, δεν είναι ποτέ ευχάριστη. Θα προκαλούσε μια διαρκή ένταση και δυσαρέσκεια αν δεν παρήγαγε, ταυτόχρονα, χάρη σε μια μετάθεση της ενέργειας, μια μείωση της ίδιας της παρορμητικής δύναμης. Μπορεί όμως να συμβεί η παραίτηση να προκληθεί από λόγους που μπορούμε εύλογα να τους αποκαλέσουμε εσωτερικούς. Στη διάρκεια της ατομικής εξέλιξης, ένα μέρος των ανασταλτικών δυνάμεων του εξωτερικού κόσμου εσωτερικεύεται, δημιουργείται μέσα στο Εγώ μια εξουσία που, αντιτιθέμενη στην άλλη, παρατηρεί, κριτικάρει και απαγορεύει. Αυτήν την εξουσία την αποκαλούμε Υπερεγώ. Από τη στιγμή αυτή, το Εγώ, πριν να ικανοποιήσει τα ένστικτα, υποχρεώνεται όχι μονάχα να λάβει υπόψη του τους εξωτερικούς κινδύνους, αλλά ακόμα και τις απαιτήσεις του Υπερεγώ και έτσι θα έχει περισσότερες αφορμές για να παραιτηθεί από μια ικανοποίηση. Αλλά, ενώ η παραίτηση που προκαλείται από εξωτερικούς λόγους προκαλεί μόνο δυσαρέσκεια, η παραίτηση που προκαλείται από εσωτερικούς λόγους, από υπακοή στις απαιτήσεις του Υπερεγώ, έχει διαφορετικό οικονομικό αποτέλεσμα. Δίπλα σε μια αναπόφευκτη δυσαρέσκεια, εξασφαλίζει επίσης κι ένα κέρδος ηδονής, ένα είδος συμψηφιστικής ικανοποίησης. Το Εγώ γεμίζει από αίσθημα περηφάνιας και θε-

ωρεί ως αξιόσυστατη πράξη την παραίτησή του από την παρόρμηση. Νομίζουμε πως κατανοήσαμε τη λειτουργία αυτού του μηχανισμού: **το Υπερεγώ** είναι ο διάδοχος και ο αντιπρόσωπος των γονέων (και των παιδαγωγών) που, κατά τα πρώτα έτη του ατόμου, επέβλεψαν τις πράξεις του και τη συμπεριφορά του. Το Υπερεγώ εξακολουθεί, δίχως ν' αλλάξει τίποτα απ' αυτά να επιτελεί το έργο των γονέων και των παιδαγωγών να έχει την κηδεμονία του Εγώ και να εξασκεί πάνω του μια σταθερή πίεση. Όπως στην παιδική ηλικία, το Εγώ φροντίζει να μη χάσει την αγάπη του κυρίου του, που η εκτίμησή του τού προσφέρει μια ανακούφιση και μια ικανοποίηση, ενώ οι μομφές του του γεννούν τύψεις. Όταν το Εγώ θυσιάσε για χάρη του Υπερεγώ κάποια ενστικτώδη ικανοποίηση, περιμένει, ανταποδοτικά απ' αυτό, περισσότερη αγάπη. Το συναίσθημα που αξίζει αυτήν την αγάπη μεταμορφώνεται σε περηφάνια. Σε μια εποχή όπου η εξουσία αυτή δεν είχε εσωτερικευτεί και δεν είχε μετατραπεί σε Υπερεγώ, η σχέση ανάμεσα στο φόβο πως δεν αγαπιέται πια και στην παρορμητική απαίτηση θα 'πρεπε να 'ναι η ίδια. Ένα συναίσθημα ασφαλείας και ικανοποίησης γεννιόταν κάθε φορά που, από υϊκή αγάπη, το ον παραιτιόταν από κάποια ενστικτώδη ικανοποίηση. Το αγαθό αυτό συναίσθημα μπορούσε ν' αποκτήσει τον ιδιαίτερο ναρκισσιστικό χαρακτήρα του, μόνο όταν η εξουσία αυτή ενσωματωνόταν η ίδια μέσα στο Εγώ.

Αυτή όμως η εξήγηση για τον τρόπο, όπου η παραίτηση από την παρόρμηση μεταμορφώνεται σε ικανοποίηση μπορεί να δια φωτίσει κάπως το φαινόμενο, που θέλουμε να μελετήσουμε, δηλαδή την αύξηση της αυτοπεποίθησης και την πρόοδο της πνευματικότητας; Φαινομενικά το κέρδος θα είναι μηδαμινό, γιατί οι συνθήκες είναι ολότελα διαφορετικές. Ούτε παραίτηση από την παρόρμηση, ούτε προσωπικότητα ή ανώτατη εξουσία για χάρη των οποίων γίνεται η θυσία, δε διαδραματίζουν στο προκείμενο κανένα ρόλο, και να τι δεν αργεί να μας κάνει διστακτικούς. Ωστόσο παρουσιάζεται μια αντίρρηση: ο μεγάλος άντρας δεν προσωποποιεί ακριβώς αυτή τη δύναμη που για την αγάπη της κάνουμε ό,τι κάνουμε; Καθώς είναι ένα υποκατάστατο του πατέρα, δεν παραξενεύομαστε να το βλέπουμε, στην ομαδική ψυχολογία, να επιτελεί το ρόλο του Υπερεγώ. Η παρατήρηση αυτή ισχύει εξίσου και για το Μωυσή στις σχέσεις του με τον εβραϊκό λαό. Εν πάση περιπτώσει, άλλωστε η αναλογία αληθινά δεν παρουσιάζεται. Τι σημαίνει πρόοδος προς την οδό της πνευματικότητας, αν μη τοποθέτηση σε δεύτερη μοίρα των άμεσων αισθητηριακών αντιλήψεων και προτίμηση των αναμνήσεων, των απαγωγών, όλων γενικά των διανοητικών λειτουργιών που θεωρούνται ως ανώτερες και σημαίνει να κρίνουμε π.χ. πως η πατρότητα μ' όλο που οι αισθήσεις δεν μπορούν να την αποκαλύψουν είναι σπουδαιότερη από τη μητρότητα. Για τούτο ο

γιος παίρνει το όνομα του πατέρα και τον κληρονομεί. Ή σημαίνει ακόμα να δηλώνουμε: ο Θεός μας είναι μεγαλύτερος, ισχυρότερος, μ' όλο που είναι άορατος, όπως ο άνεμος της καταιγίδας και η ψυχή. Η παραίτηση από μια ενστικτώδη απαίτηση σεξουαλικής ή επιθετικής κατηγορίας φαίνεται πως είναι κάτι ολότελα διαφορετικό. Όπως όταν πρόκειται για ορισμένες πνευματικές προόδους, όπως π.χ. **ο θρίαμβος του πατρικού δικαίου**, είναι αδύνατο να καθορίσουμε την αυθεντία που κρίνει για κείνο που πρέπει να έχει μεγαλύτερη αξία. Εδώ δεν έχουμε να κάνουμε με την πατρική αυθεντία, αφού η αυθεντία αυτή δόθηκε στον πατέρα με την πρόοδο. Θα πρέπει λοιπόν να αρκεστούμε στη διαπίστωση ενός φαινομένου: το γεγονός πως στη διάρκεια της εξέλιξης της ανθρωπότητας, ο αισθησιασμός νικήθηκε προοδευτικά από την πνευματικότητα και πως κάθε πρόοδος παρόμοιας κατηγορίας προκαλεί στους ανθρώπους αίσθημα περηφάνιας και αυτοϊκανοποίησης. Δεν ξέρουμε γιατί έτσι συμβαίνουν τα πράγματα. Μια ωραία ημέρα η ίδια η πνευματικότητα νικιέται από το μυστηριώδες συγκινησιακό φαινόμενο της πίστης. Είναι το περίφημο *Credo quia Absurdum* και εκείνος που το θεωρεί ως μια παραίτηση από το λόγο, το θεωρεί ωστόσο ως μια υπέρτατη πραγματοποίηση. Ίσως όλες αυτές οι ψυχολογικές καταστάσεις συνεπάγονται ένα άλλο κοινό σημείο, ίσως ο άνθρωπος αποδίδει μεγαλύτερη αξία σ' ό,τι δυσκολότερα κα-

τορθώνει να πετύχει κι η περηφάνια του οφείλεται σ' ένα ναρκισσισμό, που επαυξάνεται από την υπερνικηθείσα δυσκολία.

Να λοιπόν μια διατριβή ελάχιστα επωφελής. Ορισμένοι θα σκεφτούν ίσως πως δεν έχει καμιά σχέση με το θέμα, μια που οι έρευνές μας αποσκοπούν να ανακαλύψουν τους παράγοντες που προσδιορίζουν το χαρακτήρα του εβραϊκού λαού. Αυτό αποτελεί πλεονέκτημα για μας, ένα όμως γεγονός προδίδει τη συγγένεια των δύο προβλημάτων, ένα γεγονός που, εν συνεχεία θα μας απασχολήσει. Η θρησκεία αυτή, αφού άρχισε με την απαγόρευση της απεικόνισης της θεότητας, γινόταν ολοένα και περισσότερο, στο πέρασμα των αιώνων, μια θρησκεία παραίτησης από τα ένστικτα. Βέβαια, δίχως να απαιτεί μια απόλυτη εγκράτεια αρκείται στο να βάζει χαλινό στη σεξουαλική ελευθερία. Ο Θεός είναι ολότελα απογυμνωμένος από κάθε σεξουαλικότητα και γίνεται το ιδανικό της ηθικής τελείωσης. Όποιος όμως μιλάει για ηθική μιλάει για περιορισμό των ενστίκτων. Οι προφήτες ποτέ δε κουράζονται να υπενθυμίζουν πως ο Θεός απαιτεί ένα και μόνο πράγμα από το λαό του: να ζει μια δίκαιη και ενάρετη ζωή, συνεπώς ν' απέχει από όλες τις ενστικτώδεις ικανοποιήσεις, που και σήμερα ακόμα η ηθική τις θεωρεί ως αμαρτήματα. Αναφορικά με τις απαιτήσεις της ηθικής, ακόμα και η εντολή για την πίστη στο Θεό φαίνεται να περνάει σε δεύτερη γραμμή. Έτσι η παραίτηση από τις παρορμήσεις

φαίνεται πως διαδραματίζει ρόλο προέχοντα στη θρησκεία, μ' όλο που δεν είχε καθοριστεί από την αρχή.

Μια παρατήρηση στο προκείμενο θα μας απομακρύνει από την παρεξήγηση. Ακόμα κι αν αρνιόμαστε να πιστέψουμε πως η παραίτηση από την παρόρμηση και η ηθική που βασίζεται σ' αυτήν την παραίτηση είναι το ουσιαστικό στοιχείο της θρησκείας, ωστόσο δεν είναι λιγότερο αληθινό πως παραίτηση και θρησκεία είναι στενά δεμένες γενετησιακά. Ο τοτεμισμός, πρώτη γνωστή μορφή της θρησκείας, περιέχει μια ολόκληρη σειρά από απαγορεύσεις και εντολές, που συγκροτούν την απαραίτητη βάση για κάθε σύστημα. Οι εντολές αυτές, οι απαγορεύσεις αυτές είναι παραιτήσεις από παρορμήσεις. Αυτή, π.χ., είναι η περίπτωση της λατρείας του τοτέμ, που απαγορεύει την πρόκληση οποιασδήποτε βλάβης στο τοτέμ* ή το φόνου του, η περίπτωση επίσης της εξωγαμίας, δηλαδή της παραίτησης από τη μητέρα, από τις αδερφές της ορδής, τις τόσο φλογερά επιθυμητές και η αναγνώριση ίσων δικαιωμάτων για όλα τα μέλη της ορδής των αδερφών, πράγμα που ισοδυναμεί με την εγκατάλειψη κάθε βίαιας σύγκρουσης ανάμεσα στους αντίζηλους. Βλέπουμε σ' όλους αυτούς τους κανονισμούς ένα προσχέδιο ηθικής και κοινωνικής τάξης. Δε μας διαφεύγει πως εδώ αρχίζουν να διαφαίνονται δύο λόγοι: οι δύο πρώτες απαγορεύσεις

* Βλέπε: Τοτέμ και Ταμπού, Σ. Φρούντ, Εκδόσεις Δαμιανού, σελ. 82.

συμφωνούν μ' εκείνο που θέλησε ο αποδιωγμένος πατέρας και συνεχίζουν, καθώς λέμε, τη βούλησή του. Η τρίτη εντολή της ισότητας των δικαιωμάτων των αδερφών αγνοεί αυτή τη θέληση και αποβλέπει στο να διατηρήσει άθικτη την καινούρια καθιερωμένη τάξη, ύστερα από το φόνο του πατέρα. Αν γινόταν διαφορετικά, θα ήταν αναπόφευκτη η επάνοδος σε μια προγενέστερη κατάσταση. Εδώ ακριβώς οι κοινωνικοί νόμοι χωρίζονται από τους άλλους που, ως το διακηρύξουμε, πηγάζουν απ' ευθείας από τη θρησκεία.

Στην ταχύτερη εξέλιξη του ατόμου, ξαναβρίσκουμε τα ουσιώδη στοιχεία αυτής της διεργασίας. Εδώ ακόμα η αυθεντία των γονέων, και προπαντός του πατέρα, παντοδύναμου όντος που έχει την εξουσία να τιμωρεί, παρακινεί το παιδί να παραιτηθεί από τις παρορμήσεις του και καθορίζει ό,τι επιτρέπεται και ό,τι απαγορεύεται.

Οι πράξεις που μας κάνουν να χαρακτηρίζουμε ένα παιδί «**φρόνιμο**» ή «καλό» θα θεωρηθούν αργότερα, όταν τους γονείς θα τους αντικαταστήσει η κοινωνία και το **Υπερεγώ**, ως «καλές» ή «κακές», ενάρετες ή βδελυρές. Κι ωστόσο πάντα πρόκειται για ένα και το αυτό πράγμα, για μια παραίτηση από τα ένστικτα συνεπεία της ύπαρξης μιας εξουσίας, που ήρθε να αντικαταστήσει και να εξακολουθήσει την πατρική αυθεντία.

Αυτός ο τρόπος αντίληψης των πραγμάτων ενι-

σχύεται ακόμα περισσότερο, όταν μελετάμε την παράδοση έννοια της αγιότητας. Τι είναι εκείνο που αποδίδει σε κάποιο πράγμα, σε σύγκριση με κάθε τι που σεβόμαστε, έναν ιερό χαρακτήρα; Πρώτα πρώτα οι σχέσεις του ιερού με το θρησκευτικό είναι αναμφισβήτητες και χαρακτηριστικές. Καθετί που αναφέρεται στη θρησκεία είναι ιερό και εδώ βρίσκεται ακριβώς το θεμέλιο της αγιότητας. Εξάλλου, η κρίση μας περιπλέκεται από χίλιες δυο προσπάθειες να αποδώσουμε ένα χαρακτήρα αγιότητας σε πολυάριθμα άλλα πράγματα: άτομα, θεσμούς, λειτουργήματα, που έχουν και στενούς δεσμούς με τη θρησκεία. Οι προσπάθειες αυτές πολλές φορές είναι παρακινδυνευμένες. Ας εξετάσουμε στην αρχή τον απαγορευτικό χαρακτήρα, το σύμφυτο με την αγιότητα. Κάθε ιερή απαγόρευση έχει χαρακτήρα σαφώς συναισθηματικό, αλλά, αληθινά, δεν προσδιορίζεται από κανένα λογικό αίτιο. Π.χ., γιατί οι αιμομικτικές σχέσεις ενός ατόμου με την κόρη του ή με την αδερφή του φαίνονται πιο βδελυρές από οποιοδήποτε άλλο είδος σεξουαλικών σχέσεων; Στο ερώτημα αυτό, δε θα παραλείψουν βέβαια να μας απαντήσουν πως όλα τα αισθήματά μας εξεγείρονται εναντίον παρόμοιου εγκλήματος, πράγμα που σημαίνει πως η απαγόρευση φαίνεται ολότελα φυσική, χωρίς να είναι δυνατό να εξηγηθούν οι λόγοι που την προκαλούν.

Καθώς είναι εύκολο να το αποδείξουμε, παρόμοια εξήγηση δεν έχει καμιά αξία. Εκείνο που δήθεν εξηγεί τα αισθήματά μας χαρακτήριζε άλλοτε τις βα-

συλικές οικογένειες της Αιγύπτου καθώς και άλλους λαούς της αρχαιότητας, ήταν δε διαδομένη συνήθεια και θα μπορούσαμε μάλιστα να πούμε και ιερή παράδοση. Πιστευόταν ως κανόνας, ότι ο **Φαραώ** θα 'βρισκε στο πρόσωπο της αδερφής του την πρώτη και κύρια σύζυγό του. Οι διάδοχοι των Φαραώ, οι Έλληνες **Πτολεμαίοι**, δε δίστασαν να ακολουθήσουν αυτό το παράδειγμα. Αποκλίνουμε λοιπόν να σκεφτούμε πως η αιμομιξία, και στην προκειμένη περίπτωση η αιμομιξία ανάμεσα στον αδερφό και στην αδερφή, ήταν προνόμιο των βασιλιάδων, που αντιπροσώπευαν στη γη τους θεούς, και απαγορευόταν για τους κοινούς θνητούς. Άλλωστε ούτε ο ελληνικός κόσμος, ούτε ο γερμανικός, όπως μας τον αναπαριστούν οι θρύλοι, δεν αποδοκίμαζε αυτές τις αιμομικτικές σχέσεις. Μας επιτρέπεται να υποθέσουμε πως η προσήλωση της αριστοκρατίας στη «γέννηση» είναι λείψανο αυτού του αρχαίου προνόμιου και παρατηρούμε πως, συνεπεία αυτών των ομαίμων ενώσεων, που πραγματοποιούνταν στις ανώτερες κοινωνικές σφαίρες, επί πολλές γενιές, οι εστεμμένες κεφαλές της σημερινής Ευρώπης ανήκουν μονάχα σε μια ή δύο οικογένειες.

Η ύπαρξη της αιμομιξίας στους θεούς, στους μονάρχες και στους ήρωες μας επιτρέπει επίσης ν' απορρίψουμε μια άλλη θέση, που αποβλέπει να αποδώσει τη φρίκη για την αιμομιξία σε μια βιολογική ερμηνεία, ανάγοντάς τη στην αποστροφή, σε μια σκο-

τεινή προαίσθηση του κινδύνου που περικλείουν οι όμαιμοι δεσμοί. Ωστόσο δεν είναι καθόλου βέβαιο πως ο κίνδυνος αυτός υφίσταται πραγματικά και ακόμα λιγότερο βέβαιο πως οι πρωτόγονοι τον είχαν αντιληφθεί και αντέδρασαν εναντίον του. Η αβεβαιότητα αναφορικά με τον καθορισμό των επιτρεπόμενων και απαγορευόμενων σχέσεων ακόμα περισσότερο δε μας επιτρέπει να παραδεχτούμε πως ο φόβος της αιμομιξίας πηγάζει από ένα «**φυσικό συναίσθημα**».

Οι απόψεις μας για την προϊστορία μας ωθούν να παραδεχτούμε μια άλλη εξήγηση. Ο νόμος της εξαγαμίας, που η αρνητική του έκφραση είναι ο φόβος της αιμομιξίας φανέρωνε τη θέληση του πατέρα και εξακολούθησε κι ύστερα από το φόνο του. Σε αυτό οφείλεται η τόσο χαρακτηριστική συναισθηματική απόχρωσή του και η αδυναμία για κάθε λογική εξήγηση, με λίγα λόγια, ο ιερός χαρακτήρας του. Έχουμε πεισθεί πως αν εξετάζαμε όλες τις περιπτώσεις της ιερής απαγόρευσης θα πετυχαίναμε αποτέλεσμα ανάλογο με εκείνο που προσφέρει η μελέτη του φόβου της αιμομιξίας και θα διαπιστώναμε πως ο ιερός χαρακτήρας δεν είναι πρωταρχικά τίποτα άλλο εκτός παρά η διαιωνιζόμενη θέληση του πρωτόγονου πατέρα. Έτσι θα προβαλόταν κάποιο φως, πάνω στην ως τώρα ανεξήγητη αμφιθυμία των λέξεων που εκφράζουν την έννοια του «ιερού». Η αμφιθυμία ακριβώς ρυθμίζει τις σχέσεις με τον πατέρα. «Sacer»

δε σημαίνει μόνο «άγιος», «καθιερωμένος», αλλά επίσης και εκείνο που μεταφραζόταν με το «καταραμένος», «αποτρόπαιος» («Auri sacra fames»). Όχι, μονάχα δε θα έπρεπε να θίξουμε τη θέληση του πατέρα, όχι μονάχα θα έπρεπε να την τιμούμε υπέροχα, αλλά θα έπρεπε και να τη φοβόμαστε, γιατί απαιτούσε μια οδυνηρή παραίτηση από τα ένστικτα. Όταν ακούμε να λένε πως ο **Μωυσής** είχε «καθαγιάσει» το λαό του επιβάλλοντάς του την **περιτομή**, κατανοούμε τότε το βαθύ νόημα αυτής της άποψης. Η περιτομή είναι συμβολικό υποκατάστατο της εκτομής, που ο πρωτόγονος και παντοδύναμος πατέρας είχε επιβάλει άλλοτε στα παιδιά του. Όποιος δεχόταν αυτό το σύμβολο, έδειχνε με τούτο πως ήταν έτοιμος να υποταχτεί στην πατρική θέληση, ακόμα και αν αυτό θα του προξενούσε την πιο οδυνηρή θυσία.

Για να ξαναγυρίσουμε στην ηθική, ας διατυπώσουμε ως συμπέρασμα, πως ένα τμήμα από αυτούς τους νόμους εξηγείται ορθολογικά από την ανάγκη του περιορισμού των δικαιωμάτων της κοινότητας απέναντι στο άτομο και του ατόμου απέναντι στην κοινωνία, και των αμοιβαίων δικαιωμάτων των ατόμων. Αλλά καθετί που, στην ηθική, μας φαίνεται ως μυστηριώδες, υπέρτατο, μυστικά κατάδηλο, το οφείλει στη συγγένειά της με τη θρησκεία και στο γεγονός ότι κατάγεται από τη θέληση του πατέρα.

ΠΟΣΗ ΑΛΗΘΕΙΑ ΕΧΕΙ Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ

Πόσο ζηλεύουμε εμείς οι ολιγόπιστοι άνθρωποι, εκείνους που είναι πεπεισμένοι για την ύπαρξη ενός υπέρτατου όντος! Γι' αυτό το Μέγα Πνεύμα, το σύμπαν δεν παρουσιάζει κανένα πρόβλημα, μια που όλα αυτό τα έχει δημιουργήσει και τα έχει οργανώσει. Πόσο απλόχωρες, βαθυστόχαστες, οριστικές φαίνονται αυτές οι θεωρίες, που διακηρύττουν οι πιστοί, όταν τις παραλληλίζουμε μ' αυτές τις επίπονες, άχαρες και αποσπασματικές προσπάθειες ερμηνείας, που αποτελούν, το άπαντον για ό,τι μπορούμε να δώσουμε! Το Θείο Πνεύμα, που καθαυτό είναι το ιδανικό της ηθικής τελειότητας, εχάραξε στους ανθρώπους τη γνώση αυτού του ιδανικού και ταυτόχρονα τον πόθο ν' ανυψωθούν σ' αυτό. Διακρίνουν αμέσως ό,τι είναι ευγενικό και ανώτερο από ό,τι είναι ταπεινό και ευτελές. Η συναισθηματική ζωή τους αποτιμάται ανάλογα με την απόσταση που τους χωρίζει από το ιδανικό τους και ικανοποιούνται πολύ όταν πλησιάζουν σ' αυτό, όταν είναι καθώς λέμε το περιήλιό του. Αντίθετα όταν απομακρύνονται απ' αυτό, όταν βρίσκονται στο αφήλιο, δοκιμάζουν μεγάλη απογοήτευση. Όλα είναι έτσι ρυθμισμένα απλά και ακλόνητα! Λυπούμαστε μονάχα που ορισμένη εμπειρία της ζωής, ορισμένες παρατηρήσεις στο σύμπαν, μας εμποδίζουν απολύτως να παραδεχτούμε την υπόθεση αυτού του **υπέρτατου όντος**.

Σα να μην έφταναν τα τόσα προβλήματα που μας θέτει ο κόσμος, είμαστε υποχρεωμένοι ν' αναζητήσουμε, πως απέκτησαν οι πιστοί την πίστη τους, και από που αντλεί αυτή η πίστη τη δύναμη να κατανικά «και τη λογική και την επιστήμη»¹⁶.

Ας έρθουμε τώρα στο απλούστερο θέμα με το οποίο ασχοληθήκαμε ως τώρα. Το ζήτημά μας είναι από που ο εβραϊκός λαός πήρε αυτόν τον ιδιαίτερο χαρακτήρα που, κατά πάσα πιθανότητα, του επέτρεψε να διατηρηθεί ως τις ημέρες μας. Είδαμε πως ο Μωυσής είχε δημιουργήσει αυτόν το χαρακτήρα δίνοντας στους Εβραίους μια θρησκεία που αύξησε την αυτοπεποίθησή τους, ως το σημείο να πιστεύουν πως είναι ο ανώτερος απ' όλους τους λαούς. Οι επιμιξίες ελάχιστα συνέβαλαν στην περίπτωση αυτή, γιατί εκείνο που ένωνε τους Εβραίους ήταν ένας ιδανικός παράγοντας: η κοινή κατοχή ενός ορισμένου διανοητικού και συναισθηματικού θησαυρού. Αν η μωσαϊκή θρησκεία κατόρθωσε να προκαλέσει αυτό το αποτέλεσμα, αυτό οφείλεται: α) στο ότι επέτρεψε στο λαό να συμμετάσχει στο μεγαλείο μιας καινούριας αντίληψης για τη θεότητα, β) γιατί διακήρυξε πως ο Θεός είχε «εκλεγεί» από το λαό, που ανάμεσα σ' όλους θα απολάμβανε την ξεχωριστή του εύνοια, γ) γιατί επέβαλε στο λαό μια πρόοδο αναφορικά με την πνευματικότητα, πρόοδο που ήδη σοβαρή καθε-

16. Υπαινιγμός σε μια περικοπή του Φάουστ: «Περιφρόνα μόνο το λογικό και την επιστήμη».

αυτή, μπόρεσε να διανοίξει το δρόμο προς την πνευματική εργασία και σε καινούριες παραιτήσεις από τις παρορμήσεις.

Τέτοιο λοιπόν είναι το συμπέρασμά μας, αλλά μ' όλο που δε θα θέλαμε τίποτα ν' αναιρέσουμε, ωστόσο δεν αποκρύπτουμε πως δεν είναι εντελώς ικανοποιητικό. Η αιτία δε συμφωνεί καθώς λέμε με το αποτέλεσμα. Το γεγονός που επιχειρούμε να εξηγήσουμε φαίνεται να διαφωνεί, με τη μεγαλειώδη κατηγορία όπου ανήκει, με τις αιτίες που αποκαλύπτουμε. Μπορεί το σύνολο των ερευνών που έγιναν ως τώρα, να μη μας επέτρεψε ν' ανακαλύψουμε όλους αυτούς τους λόγους, αλλά μονάχα ένα επιφανειακό τμήμα τους. Δε θα αποκρυβόταν πίσω απ' αυτά, ένας σοβαρότατος παράγοντας; Λαμβάνοντας υπόψη την άκρα περιπλοκή όλων των αιτιολογήσεων στη ζωή και στην ιστορία, θα πρέπει να περιμένουμε κάτι παρόμοιο.

Ο δρόμος προς αυτές τις βαθύτερες αιτίες, μας ανοίγεται από μια περικοπή των όσων παραπάνω αναφέραμε. Η **μωσαϊκή θρησκεία** δεν είχε άμεσα αποτελέσματα, αλλά επέδρασε, αντίθετα, κατά τρόπο περίεργα έμμεσο. Δε θέλω μ' αυτό να πω πως τα αποτελέσματα αυτά επιβραδύνθηκαν, και πως χρειάστηκαν πολλοί αιώνες, για να συντελεστεί η παραγωγή τους, πράγμα που είναι αυτονόητο, όταν πρόκειται για το χαρακτήρα ενός λαού. Όχι, η παρατήρησή μας εφαρμόζεται σ' ένα ιστορικό γεγονός της ιουδαϊκής θρησκείας ή, αν προτιμάτε σ' ένα γεγονός που παρεμβάλλεται σ' αυτήν την ιστορία.

Είπαμε πως ύστερα από ορισμένο καιρό ο ιουδαϊκός λαός απέρριψε και πάλι τη θρησκεία του Μωυσή, αλλά δεν μπορούμε να καθορίσουμε αν έγινε συνολικά για όλη τη θρησκεία ή αν μερικές από τις εντολές του προφήτη διατηρήθηκαν. Παραδεχόμενοι πως για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, κατά το οποίο επετελέσθη η κατάκτηση της Χαναάν και εξακολούθησαν οι αγώνες εναντίον των λαών, που είχαν ήδη εγκατασταθεί στη χώρα, η θρησκεία του **Ιεχωβά** δε διέφερε ουσιστικά από τη θρησκεία του **Βάαλ**, παραμένουμε στο ιστορικό πεδίο κι αυτό παρ' όλες τις τολμηρές προσπάθειες που έγιναν μεταγενέστερα, για την απόκρυψη αυτής της επαίσχυντης κατάστασης των πραγμάτων. Ωστόσο η θρησκεία του Μωυσή δεν εξαφανίστηκε δίχως ν' αφήσει ίχνη. Παρέμεινε απ' αυτή ένα είδος σκοτεινής και παραμορφωμένης ανάμνησης, που διετηρείτο ίσως σε ορισμένα μέλη του κλήρου, χάρη σε ορισμένα παλιά ντοκουμέντα. Κι αυτή ακριβώς η παράδοση ενός μεγάλου παρελθόντος ήταν εκείνη που εξακολουθούσε να επιδρά τελικά, κυριαρχώντας ολοένα και περισσότερο στα πνεύματα. Στο τέλος κατόρθωσε να μεταμορφώσει τον Ιεχωβά στο Θεό του Μωυσή και να αναζωπυρώσει, ύστερα από τόσα χρόνια εγκατάλειψης τη θρησκεία που είχε εγκαθιδρύσει ο Μωυσής.

Σε προηγούμενο κεφάλαιο τούτου του βιβλίου, διατυπώσαμε μια υπόθεση, που φαίνεται αναπόφευκτη, όταν επιζητούμε να κατανοήσουμε ό,τι στο προκείμενο κατόρθωσε να πραγματοποιήσει η παράδοση.

Η ΕΠΑΝΟΔΟΣ ΤΟΥ ΑΠΩΘΗΜΕΝΟΥ

Ανάμεσα στα φαινόμενα που μας επέτρεψε να γνωρίσουμε η ψυχαναλυτική μελέτη της ψυχικής ζωής, υπάρχουν πολλά ανάλογα μ' αυτό για το οποίο μιλήσαμε. Ορισμένα τα χαρακτηρίζουμε ως παθολογικά, άλλα τα θεωρούμε ως ομαλά. Αυτό όμως ελάχιστα μας ενδιαφέρει, γιατί ο διαχωρισμός ανάμεσα στα δύο δεν είναι σαφής και οι μηχανισμοί, κατά μέγα μέρος, είναι ταυτόσημοι. Ό,τι μας ενδιαφέρει είναι να μάθουμε αν οι συζητούμενες μεταβολές προσβάλλουν το ίδιο το Εγώ ή παραμένουν ξένες προς αυτό, και γίνονται τότε ό,τι ονομάζουμε συμπτώματα. Από το υλικό που διαθέτω, διαλέγω περιπτώσεις, που αναφέρονται στη διαμόρφωση του χαρακτήρα.

Μια κόρη σ' όλα τα πράγματα ήταν ο αντίποδας της μητέρας της, καλλιέργησε όλες τις αντίθετες προς αυτήν ιδιότητες και απέφευγε καθετί που της έμοιαζε. Ας προσθέσουμε σ' αυτό πως, όπως κάθε άλλη μικρή κόρη, είχε από τα μικρά της χρόνια, αρχίσει να ταυτοποιείται με τη μητέρα της, ενώ τώρα εναντιώνεται ενεργητικά αναφορικά μ' αυτήν την ταυτοποίηση. Μα όταν παντρεύτηκε κι έγινε σύζυγος και μητέρα, η ίδια αυτή κόρη, κι ας μην παραξενευόμαστε διαπιστώντοντάς το, άρχισε να μοιάζει ολοένα και περισσότερο με τη μητέρα της, όπως και άλλοτε. Ανάλογο γεγονός συμβαίνει και με τα αγόρια, κι ο

ίδιος ο μέγας Γκαίτε που, στα νεανικά του χρόνια, δίχως άλλο περιφρονούσε τον άκαμπο και μικροχαρή πατέρα του, αναπτύσσει, στα γεροντάματά του ορισμένα γνώρισματά του χαρακτήρα του. Το αποτέλεσμα αυτό είναι χτυπητό όταν η αντίθεση ανάμεσα σε δύο πρόσωπα είναι εντονότερη. Ένας νέος που η τύχη τον καταδίκασε ν' ανατραφεί κοντά σ' έναν ανάξιο πατέρα, έγινε στην αρχή από αντίδραση προς αυτόν, έντιμο, φιλόπονο και καλόπιστο παιδί. Όταν ενηλικιώθηκε, ο χαρακτήρας του μεταβλήθηκε κι άρχισε να συμπεριφέρεται σα να 'χε πρότυπο τον πατέρα του. Για να μη χάσουμε από μπροστά μας το δεσμό που ενώνει τα γεγονότα αυτά με το θέμα μας, υπενθυμίζουμε πως στην αρχή μιας παρόμοιας διεργασίας, υπάρχει πάντα μια πρώιμη ταυτοποίηση με τον πατέρα. Η ταυτοποίηση αυτή εγκαταλείπεται αργότερα και μάλιστα **υπερσυμφηφίζεται** για να **ξαναπαρουσιαστεί**.

Όλοι από καιρό γνωρίζουμε πως τα γεγονότα των **πρώτων πέντε ετών της ζωής** εξασκούν στη ζωή μας αποφασιστική επίδραση, στην οποία τίποτα δεν μπορεί ν' αντιταχθεί αργότερα. Ασφαλώς πολλά θα είχαμε να πούμε, για τον τρόπο με τον οποίο οι πρώιμες αυτές εμπειρίες αντιδρούν μεταγενέστερα σε όλες τις προσπάθειες που τείνουν να τις τροποποιήσουν, αλλά δεν είναι τώρα ο κατάλληλος καιρός. Ξέρουμε, ατελέστερα, ωστόσο, πως η εντονότερη από τις ιδεοληπτικές επιδράσεις, απορρέει από εντυπώσεις της παιδικής περιόδου, όπου σύμφωνα με ό,τι πιστεύουμε, ο ψυχικός μηχανισμός του παιδιού δεν

είναι ακόμα έτοιμος να τις δεχτεί. Το ίδιο το γεγονός ωστόσο είναι αναμφισβήτητο. Φαίνεται όμως τόσο καταπληκτικό, ώστε θα προσπαθήσουμε να το κατανοήσουμε συγκρίνοντας τη διεργασία αυτή μ' ένα φωτογραφικό κλισέ, που πρέπει να εμφανιστεί και να μεταμορφωθεί σε εικόνα ύστερα από ορισμένο χρονικό διάστημα. Όπως κι αν είχε το πράγμα σημειώνουμε με ευχαρίστησή μας, πως ένας συγγραφέας γεμάτος φαντασία, με την τόλμη που διακρίνει κάθε ποιητή, έκανε πριν από μένα την απογοητευτική αυτή ανακάλυψη. Ο **Ε.Τ.Α. Χόφμαν** απέδιδε τον πλούτο των έργων του σε φανταστικά πρόσωπα, στην ποικιλία των εικόνων και των εντυπώσεων που γνώρισε, στη διάρκεια ενός ταξιδιού με ταχυδρομικό αμάξι και που βάσταξε πολλές βδομάδες, ενώ ακόμα ήταν βρέφος και θήλαζε τη μητέρα του.

Καθετί που ένα παιδί δύο χρονών μπόρεσε ήδη να δει δίχως να το καταλαβαίνει, μπορεί να μην το ξαναθυμηθεί, ενώ μπορεί να το ονειρευτεί. Μόνο η ψυχαναλυτική θεραπεία θα μπορέσει να του μάθει αυτά τα γεγονότα. Σε μια όμως δεδομένη στιγμή τα γεγονότα αυτά προικισμένα με μεγάλη παρορμητική δύναμη, μπορούν ν' ανακύψουν στη ζωή του ατόμου, να του υπαγορεύσουν τις πράξεις του, να προσδιορίσουν τις συμπάθειες και τις αντιπάθειές του και συχνά να καθορίσουν την ερωτική εκλογή του, όταν η εκλογή αυτή, συχνότατη περίπτωση, είναι ανυπεράσπιστη από λογική άποψη. Δεν πρέπει να παραγνωρίσουμε τα δύο σημεία απ' όπου τα γεγονότα αυτά συνδέονται με το πρόβλημά μας. Πρώτα πρώτα η χρονική

απόσταση, που στο προκείμενο είναι ο ουσιαστικός παράγοντας, π.χ., αναφορικά μ' αυτήν την ειδική κατάσταση της μνήμης, που την ονομάζουμε «ασυνείδητο». Στο προκείμενο δεν υπάρχει αναλογία με την κατάσταση των πραγμάτων που, στη συναισθηματική ζωή ενός λαού, την αποδίδουμε στην παράδοση; Σωστό ωστόσο να πούμε πως δεν ήταν εύκολη η εφαρμογή στην ομαδική ψυχολογία της έννοιας του ασυνείδητου.

Οι ίδιοι οι μηχανισμοί που προκαλούν τις νευρώσεις λειτουργούν πάντα στα φαινόμενα που μελετούμε στο προκείμενο. Στις δύο περιπτώσεις, τα προσδιοριστικά γεγονότα ανάγονται στα πρώτα παιδικά χρόνια, στην τελευταία όμως περίπτωση, εκείνο που έχει σημασία δεν είναι η εποχή, αλλά η διεργασία που αντιτίθεται στο γεγονός, στην αντίδραση σ' αυτό. Σχηματικά να πως συμβαίνουν τα πράγματα: το γεγονός δημιουργεί μια ενστικτώδη απαίτηση, που θέλει να ικανοποιηθεί. Το Εγώ αντιτίθεται σ' αυτήν την ικανοποίηση είτε γιατί παραλύει μπροστά στο υπερβολικό μέγεθος της απαίτησης, είτε γιατί τη βρίσκει επικίνδυνη. Απ' αυτούς τους δύο λόγους ο πιο πρωτόγονος είναι ο πρώτος, αλλά και οι δύο καταλήγουν στην αποφυγή μιας επικίνδυνης κατάστασης. Το Εγώ υπερασπίζεται εναντίον του κινδύνου χρησιμοποιώντας το φαινόμενο της απώθησης, η παρορμητική συγκίνηση, κατά οιονδήποτε τρόπο, παρεμποδίζεται και ο ερεθισμός καθώς και οι συμπαρομοτούσες αντιλήψεις και παραστάσεις, λησμονιούνται. Ωστόσο, η διεργασία, πραγματικά, δεν τελειώ-

νει γιατί, ή η παρόρμηση διατήρησε τη δύναμή της ή τείνει να την ανακτήσει ή τέλος αναζωπυρώνεται από κάποιο καινούριο συμβάν. Ξαναγίνεται έτσι απαιτητική, καθώς όμως ο δρόμος της ομαλής ικανοποίησης είναι φραγμένος από το γεγονός που το ονομάζουμε η «επούλωση» της απώθησης, κάπου ωστόσο ανοίγει μια δίοδο, σ' ένα μέρος που δε το φυλάνε αρκετά, μια διέξοδος για μια δήθεν υποκατάστατη ικανοποίηση, που εμφανίζεται ως σύμπτωμα και όλα αυτά δίχως τη συγκατάθεση, ούτε την κατανόηση του Εγώ. Όλα τα φαινόμενα του σχηματισμού των συμπτωμάτων μπορούν να θεωρηθούν ως «επάνοδοι του απωθημένου». Ο διακριτικός χαρακτήρας τους είναι η έντονη παραμόρφωση που υπέστησαν, όσα στοιχεία είχαν αναφανεί, αναφορικά με την πρωταρχική τους μορφή. Ίσως να μας κατηγορήσουν πως εξετάζοντας αυτό το συγκρότημα των γεγονότων, απομακρυνθήκαμε από την παράλληλη πορεία μας με την παράδοση. Δε λυπόμαστε όμως αν κατορθώσαμε, μ' αυτόν τον τρόπο, να αντιμετωπίσουμε από κοντύτερα το πρόβλημα της παραίτησης από τις παρορμήσεις.

Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΛΗΘΕΙΑ

Με όλες αυτές τις παρεκβάσεις θελήσαμε ν' αποδείξουμε πως η μωσαϊκή θρησκεία εξάσκησε επιρροή στον **ιουδαϊκό** λαό μόνο όταν έγινε παράδοση. Δίχως άλλο έχουμε να κάνουμε με πιθανότητες. Αλλά ας υποθέσουμε πως αποκτήσαμε μια σίγουρη απόδειξη, απ' αυτό δε θα συμπεραίναμε λιγότερο πως στο ζήτημα αυτό παραμελήσαμε τον ποσοτικό παράγοντα και πως λαμβάναμε υπόψη μας μόνο τον ποιοτικό. Ό,τι αναφέρεται στη δημιουργία μιας θρησκείας –κι αυτό φυσικά εφαρμόζεται επίσης και στη δημιουργία της **ιουδαϊκής θρησκείας**– παρουσιάζει ένα μεγαλοπρεπή χαρακτήρα, που όλες μας οι ερμηνείες δεν επαρκούν για να το διαφωτίσουν. Πρέπει εδώ να υπάρχει ένα άλλο στοιχείο, κάτι που ελάχιστα είναι ανάλογο και πουθενά δε βρίσκει το αντίστοιχό του, κάτι το μοναδικό, που μόνο από τις συνέπειές του μπορεί να υπολογιστεί και που το μεγαλείο του είναι το μεγαλείο της ίδιας της θρησκείας.

Ας προσπαθήσουμε τώρα ν' ασχοληθούμε με το θέμα μας από την αντίστροφη πλευρά. Καταλαβαίνουμε πως ο πρωτόγονος χρειάζεται ένα Θεό δημιουργό του κόσμου, αρχηγό της φυλής του και προσωπικό του προστάτη. Ο Θεός αυτός βρίσκεται πίσω από τους πεθαμένους προγόνους για τους οποίους η παράδοση διατηρεί κάποια ανάμνηση. Ο άνθρω-

πος των μεταγενέστερων εποχών, ο άνθρωπος της εποχής μας π.χ. συμπεριφέρεται με τον ίδιο τρόπο. Κι αυτός νιώθει πως δεν μπορεί να κάνει δίχως τη βοήθεια του Θεού του. Αυτό είναι γεγονός αναμφισβήτητο, ωστόσο πολύ λίγο καταλαβαίνουμε, γιατί πρέπει να υπάρχει μόνο ένας Θεός και για ποιο λόγο το πέρασμα από τον **πολυθεϊσμό** στο **μονοθεϊσμό** παίρνει μια τόσο φοβερή σημασία. Βέβαια, το είπαμε ήδη, ο πιστός συμμετέχει στο μεγαλείο του Θεού του κι όσο πιο δυνατός είναι αυτός ο Θεός, τόσο αποτελεσματικότερη είναι η προστασία που μπορεί να εξασφαλίσει. Η δύναμη όμως του Θεού δεν προϋποθέτει τη μοναδικότητά του. Πολλοί λαοί εκτιμούσαν περισσότερο το Θεό τους όσο αυτός βασιλεύε σε μεγαλύτερο πλήθος και κατώτερες θεότητες. Δε νόμιζαν πως η ύπαρξη αυτών των άλλων θεοτήτων λιγότευε το μεγαλείο του πρωταρχικού Θεού. Παραδεχόμενος την παγκοσμιότητα του Θεού, ο άνθρωπος εγκαταλείπει κάπως την στενή σχέση του με το Θεό, που τώρα νοιαζότανε για όλες τις χώρες και για όλους τους λαούς. Έπρεπε, καθώς λέμε να μοιραστεί το Θεό του με τους ξένους και να παρηγοριέται πως ο Θεός τον προτιμούσε. Σημειώνουμε ακόμα πως η ιδέα ενός μοναδικού Θεού αποτελεί πρόοδο για την πνευματικότητα, ωστόσο δεν ταιριάζει ν' αποδώσουμε υπερβολική σημασία σ' αυτό το σημείο.

Ωστόσο οι πιστοί βρήκαν ένα σημείο για να καλύψουν αυτό το ολοφάνερο κενό στην αιτιολόγηση. Ισχυρίζονται πως αν η ιδέα του Θεού είχε πάνω στους ανθρώπους τέτοια κυριαρχία, είναι γιατί πηγά-

ζει από την αιώνια αλήθεια που, πολύ καιρό κρυμμένη, παρουσιάζεται τέλος για να εκδιώξει ό,τι υπήρχε πριν. Είμαστε υποχρεωμένοι να ομολογήσουμε πως στο προκείμενο έχουμε παράγοντα ανάλογο με την ευρύτητα του ζητήματος όσο και με την ευρύτητα των αποτελεσμάτων του.

Θα είμαστε ικανοποιημένοι και εμείς επίσης, υιοθετώντας αυτή τη λύση, ωστόσο προσκρούουμε σε μια δυσκολία. Η θρησκευτική επιχειρηματολογία βασίζεται σε μια αισιόδοξη και ιδεαλιστική υπόθεση. Ποτέ δε θα μπορέσουμε να προσδιορίσουμε πως η ανθρώπινη νόηση κατέχει μια ιδιαίτερη ικανότητα να διακρίνει την αλήθεια ούτε και πως το ανθρώπινο πνεύμα τείνει ειδικά να αποδεχτεί την αλήθεια. Ξέρουμε, αντίθετα, πως η ανθρώπινη διάνοια παραπλανιέται πολύ εύκολα άθελά μας και πως εύκολα πιστεύουμε, δίχως να νοιαζόμαστε για την αλήθεια, καθετί που κολακεύει τις επιθυμίες και τις αυταπάτες μας. Να γιατί η προσχώρησή μας δεν είναι ολική. Κι εμείς επίσης νομίζουμε πως η προτεινόμενη από τους πιστούς λύση είναι αληθινή, αληθινή όμως *ιστορικά* και *όχι υλικά*. Και διεκδικούμε το δικαίωμα να διορθώσουμε μια ορισμένη παραμόρφωση που υπέστη απ' αυτήν την αλήθεια, όταν αυτή επανεμφανίστηκε. Δηλαδή αν δεν πιστεύουμε σήμερα στην ύπαρξη ενός υπέρτατου παντοδύναμου Θεού, νομίζουμε πως στις πρωτόγονες εποχές υπήρχε ένα πρόσωπο, που τότε θα ήταν γιγαντιαίο και που, ανυψωμένο ύστερα σε θείο επίπεδο, αναφάνηκε στην ανάμνηση των ανθρώπων.

Υποθέτουμε πως η **μωσαϊκή θρησκεία**, αφού απορρίφτηκε και εν μέρει ξεχάστηκε, ξαναπαρουσιάστηκε αργότερα ως παράδοση. Παραδεχόμαστε τώρα πως η διεργασία αυτή ήταν επανάληψη μιας προγενέστερης διεργασίας. Φέρνοντας στο λαό την ιδέα ενός μοναδικού Θεού, ο Μωυσής δεν του πρόσφερε τίποτα καινούριο και το μόνο που έκανε ήταν ν' αναζωπυρώσει ένα αρχαίο γεγονός αναγόμενο στην πρωτόγονη εποχή της ανθρώπινης οικογένειας που, από καιρό είχε ξεφύγει από τη συνειδητή μνήμη των ανθρώπων. Το γεγονός όμως αυτό ήταν τόσο σημαντικό, είχε προκαλέσει ή μάλλον είχε προετοιμάσει τόσες μεταβολές στη ζωή των ανθρώπων, ώστε όλα μας επιτρέπουν να πιστέψουμε πως είχε αφήσει στη ψυχή των ανθρώπων βαθύτατα ίχνη, που μπορούσαν να συγκριθούν με μια παράδοση.

Η ψυχανάλυση των ατόμων μας μαθαίνει πως οι πιο πρώιμες εντυπώσεις, που συγκεντρώθηκαν σε μια εποχή όπου το παιδί ακόμα ψελλίζει, προκαλούν μια ημέρα, δίχως μάλιστα ν' ανεβαίνουν στη συνείδηση, **ιδεοληπτικά αποτελέσματα**. Νιώθουμε πως το ίδιο θα συμβαίνει όταν πρόκειται για τα πιο πρώιμα γεγονότα που έζησε η ανθρωπότητα. Ένα από τα αποτελέσματα που οφείλεται σ' αυτά τα γεγονότα, θα ήταν ακριβώς η εμφάνιση της έννοιας ενός μόνου παντοδύναμου Θεού. Στο προκείμενο, είναι αλήθεια, έχουμε μια παραμορφωμένη ανάμνηση, έναν ιδεοληπτικό χαρακτήρα και θα πρέπει ν' αρκεστούμε να την πιστεύουμε. Ανάλογα με την παραμόρφωσή της,

μπορούμε να την ονομάσουμε παράνοια. Ανάλογα με το πόσο φως ρίχνει στο παρελθόν πρέπει να την ονομάσουμε αλήθεια. Η ίδια η παράνοια των ψυχοπαθών περικλείει ένα τμήμα αλήθειας και η πεποίθηση του αρρώστου βασίζεται σ' αυτό το τμήμα για ν' απλωθεί παρά πέρα σ' όλη την παρανοϊκή κατασκευή.

Ό,τι θα επακολουθήσει είναι μια επανάληψη ελάχιστα τροποποιημένη της πρώτης μου ανάπτυξης.

Στα 1912, προσπάθησα στο Τοτέμ και Ταμπού* ν' ανασυστήσω την παλιά κατάσταση, απ' όπου χρησιμοποίησα ορισμένες θεωρητικές απόψεις του Καρόλου Δάρβιν, του Άτκινσον και προπαντός του Ρόμπερτσον Σμιθ συνδυάζοντάς τες με ορισμένες ανακαλύψεις και αντιλήψεις της ψυχανάλυσης. Από τον Δάρβιν δανείστηκα την υπόθεση, σύμφωνα με την οποία **οι άνθρωποι αρχικά ζούσαν σε μικρές ομάδες, που η καθεμιά τους ήταν υποταγμένη στην τυραννική και κτηνώδη εξουσία ενός πιο ηλικιωμένου αρσενικού που είχε εξολοθρεύσει πολλούς νέους, από τους οποίους μερικοί ήταν γιοι του, ή είχε απαλλαγεί απ' αυτούς.** Υιοθέτησα την περιγραφή που δίνει ο Άτκινσον για το τέλος του πατριαρχικού καθεστώτος. Οι γιοι που επαναστάτησαν ενώθηκαν εναντίον του πατέρα τους, το νίκησαν και ύστερα όλοι μαζί τον καταβρόχθισαν. Βασιζόμενος στη θεωρία του Ρόμπερτσον Σμιθ για το τομέμ παραδέχτηκα πως η τοτεμική ορδή των αδερφών διαδέχτηκε την ορδή του πατέρα. Για να ζήσουν ειρηνικά οι νικητές

αδερφοί παραιτήθηκαν από τις γυναίκες, για τις οποίες είχαν σκοτώσει τον πατέρα τους και καθιέρωσαν την εξωγαμία. Η πατρική εξουσία συντρίφτηκε και οι οικογένειες οργανώθηκαν σύμφωνα με το μητριαρχικό δίκαιο. Η αμφιθυμία των γιων αναφορικά με τον πατέρα τους διατηρήθηκε καθ' όλη τη διάρκεια της μεταγενέστερης εξέλιξης. Αντί για τον πατέρα, διάλεξαν ένα ορισμένο ζώο για τοτέμ, κι αυτό το είχαν για πρόγονο, για προστατευτικό πνεύμα, κι απαγορεύτηκε να το πειράξουν ή να το σκοτώσουν. Ωστόσο, μια φορά κάθε χρόνο, όλη η ορδή μαζεύονταν για ένα συμπόσιο, όπου το ζώο τοτέμ λατρευόταν γενικά, διαμελιζόταν και καταβροχθιζόταν απ' όλους μαζί. Κανένας δεν είχε το δικαίωμα να μη συμμετάσχει σ' αυτό το συμπόσιο, που ήταν μια επίσημη επανάληψη του φόνου του πατέρα, φόνου που σημείωνε την αρχή μιας καινούριας κοινωνικής τάξης ενός καινούριου ηθικού νόμου και μιας καινούριας θρησκείας. Σε πολλούς συγγραφείς, πριν από μένα έκανε εντύπωση η σχέση που υπάρχει ανάμεσα στο τοτεμικό συμπόσιο του Ρόμπερτσον Σμιθ και στη χριστιανική μετάληψη.

Εξακολουθώ και τώρα να αντιμετωπίζω τα πράγματα με τον ίδιο τρόπο. Πολλές φορές με επετίμησαν σφοδρά πως, στις πρόσφατες εκδόσεις του έργου μου, δεν τροποποίησα τις γνώμες μου, μια που οι σύγχρονοι εθνογράφοι, από κοινού, απέρριψαν τις θεωρίες του Ρόμπερτσον Σμιθ, για να τις αντικαταστήσουν με άλλες εντελώς διαφορετικές. Σ' αυτό απαντώ πως, μ' όλο που ήξερα όλες αυτές τις δήθεν

προόδους, δεν έχω όμως πειστεί ούτε για την εγκυρότητά τους, ούτε για τις πλάνες του Ρόμπερτσον Σμιθ. Η αμφισβήτηση δε σημαίνει αναγκαία και ανασκευή και ανανέωση δε σημαίνει πάντα και πρόοδο. Και προπαντός δε θεωρώ τον εαυτό μου εθνογράφο, αλλά ψυχαναλυτή και είχα το δικαίωμα από τα εθνογραφικά δεδομένα να πάρω ό,τι χρειαζόμουν για τη ψυχαναλυτική εργασία μου. Οι εργασίες του μεγαλοφυούς Ρόμπερτσον Σμιθ μου πρόσφεραν πολύτιμα σημεία επαφής με το ψυχολογικό υλικό της ανάλυσης και ταυτόχρονα κατευθύνσεις για τη χρησιμοποίηση αυτού του υλικού. Και δε μπορώ να πω το ίδιο για τις εργασίες των αντιγινωμούντων προς αυτόν.

Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ

Δεν μπορώ στο προκείμενο να αναφέρω λεπτομερειακά το περιεχόμενο του «Τοτέμ και Ταμπού», θα προσπαθήσω όμως να γεμίσω το χάσμα που χωρίζει τα υποτιθέμενα πρωτόγονα γεγονότα και τη νίκη, σε μια περίοδο ιστορική, του μονοθεϊσμού. Από τη στιγμή που εγκαθιδρύθηκαν οι ορδές των αδερφών, η μητριαρχία, η εξωγαμία και ο τοτεμισμός, πραγματοποιήθηκε μια εξέλιξη που μπορούμε να τη θεωρήσουμε ως μια βραδεία «επιστροφή του απωθημένου». Η λέξη «απωθημένο» δε χρησιμοποιείται στην

* Βλέπε: *Τοτέμ και Ταμπού*, Σ. Φρόντ, Εκδόσεις Δαμιανού, σελ. 82.

κυριολεκτική σημασία της. Εδώ σημαίνει κάτι το παρελθοντικό, το περασμένο και ξεπερασμένο για τη ζωή ενός λαού και αυτό το κάτι προσπαθούμε να το χειριστούμε ως αντίστοιχο του απωθημένου υλικού για τον ψυχισμό του ατόμου. Δεν είμαστε ακόμα σε θέση να πούμε υπό ποια ψυχολογική μορφή το παρελθόν υφίσταται σ' όλη τη διάρκεια της αμαύρωσής του. Δεν είναι καθόλου εύκολο να μεταφέρουμε στην ατομική ψυχολογία τις έννοιες της ατομικής ψυχολογίας και αμφιβάλλω αν μπορεί να είναι επωφελής η καθιέρωση ενός «ομαδικού» ασυνείδητου. Το περιεχόμενο του ασυνείδητου δεν είναι σε όλες τις περιπτώσεις, ομαδικό; Δεν αποτελεί καθολικό τμήμα της ανθρωπότητας; Όστε για την ώρα εξυπηρετούμε μόνο αναλογίες. Τα φαινόμενα που παράγονται στη ζωή των λαών, δίχως να είναι απόλυτα ταυτόσημα, με τα φαινόμενα που μας γνωρίζει η ψυχοπαθολογία, μοιάζουν ωστόσο πολύ μ' αυτά τα τελευταία. Συμπεραίνουμε λοιπόν πως τα ψυχικά υπολείμματα αυτών των πρωτόγονων εποχών συγκροτούν μια κληρονομιά που σε κάθε καινούρια γενιά, έπρεπε όχι μόνο να ξανακατακτηθεί, αλλά και να 'ρθει στο φως. Ας εξετάσουμε, π.χ., το συμβολισμό της γλώσσας, που φαίνεται βέβαια ως έμφυτος. Ανάγεται στην εποχή κατά την οποία γεννήθηκε η γλώσσα και το ξέρουν όλα τα παιδιά, χωρίς να το διδαχθούν ποτέ. Παρ' όλη την ποικιλία των γλωσσών, ο συμβολισμός αυτός είναι ο ίδιος για όλους τους λαούς. Οι έρευνες της ψυχανά-

λυσης μας παρέχουν σε αμφισβητούμενα σημεία, κι άλλες πληροφορίες. Διαπιστώνουμε πως σε πολλές σημαντικές περιστάσεις τα παιδιά μας δεν αντιδρούν με τον τρόπο, που θα έπρεπε να τους εμπνεύσει η ίδια τους η πείρα, αλλά ενστικτωδώς, όπως τα ζώα, πράγμα που μόνο με το φυλογενετικό αταβισμό μπορεί να εξηγηθεί.

Η επάνοδος του απωθημένου γίνεται με βραδύ ρυθμό όχι αυθόρμητα, αλλά υπό την επίδραση όλων των μεταβολών στις συνθήκες της ζωής, μεταβολών που αφθονούν στην ιστορία του ανθρώπινου πολιτισμού. Δεν μπορώ στο προκείμενο να εξετάσω τις συνθήκες αυτών των μεταβολών, ούτε να δώσω κάτι περισσότερο εκτός από μια ατελή απαρίθμηση των σταθμών αυτής της επανόδου. Ο πατέρας Ξανάγινε ο αρχηγός της οικογένειας, χωρίς όμως να ξαναπάρει την παντοδυναμία του πατέρα στην πρωτόγονη ορδή. Στη διάρκεια των σαφώς καθορισμένων μεταβατικών σταθμών, το ζώο τότεμ εκτοπίστηκε από το Θεό. Στην αρχή, ο Θεός υπό την ανθρώπινη μορφή του, διατηρεί ακόμα την κεφαλή του ζώου· αργότερα παίρνει πολύ πρόθυμα την ίδια τη μορφή αυτού του ζώου, ύστερα το ζώο γίνεται το ιερό ζώο και προσθέτει τ' όνομά του στο δικό του. Ανάμεσα στο ζώο τότεμ και στο Θεό, κάνει την εμφάνισή του ο ήρωας, πράγμα που συχνά είναι το πρώιμο στάδιο της θεοποίησης. Η ιδέα για μια ανώτερη θεότητα αναφαίνεται πολύ νωρίς, στην αρχή ακαθόριστη και άσχετη με

τις καθημερινές απασχολήσεις του ανθρώπου. Όταν οι φυλές και οι λαοί συγκροτήθηκαν σε ευρύτερες ενότητες, οι ίδιοι οι θεοί οργανώθηκαν σε οικογένειες. Συχνά ένας από τους θεούς μεγάλωσε και έγινε ο κύριος των άλλων θεών και των ανθρώπων. Ο επόμενος σταθμός, εκείνος που οδηγεί στη λατρεία ενός μόνου Θεού, διασκελίστηκε με δισταγμό. Τέλος έφτασαν να λατρεύουν αυτόν το μοναδικό Θεό, να του αποδίδουν την παντοδυναμία και να μην ανέχονται δίπλα του καμιά άλλη θεότητα. Τότε μονάχα το μεγαλείο του πατέρα της πρωτόγονης ορδής αποκαθίσταται και είναι δυνατόν να επαναληφθούν οι συγκινήσεις που προκαλούσε.

Αυτή η επανάληψη της επαφής με ό,τι οι άνθρωποι είχαν τόσον καιρό στερηθεί, με ό,τι ποθούσαν, είναι ένα συντριπτικό αποτέλεσμα, και όπως ακριβώς μας το αναφέρει η παράδοση, περιγράφοντάς μας πως διατυπώθηκε ο νόμος πάνω στο Σινά. Ο λαός ένιωσε θαυμασμό, σεβασμό και ευγνωμοσύνη προς το Θεό, που του έδειχνε μ' αυτόν τον τρόπο την εύνοιά του: η θρησκεία του Μωυσή γνωρίζει μόνο αυτά τα θετικά συναισθήματα προς τον Πατέρα Θεό. Η πίστη στο ακατάβλητο του Θεού, η υποταγή στη θέλησή του, δεν μπορούσαν να 'ναι πιο απόλυτα απ' ό,τι στον ανυπεράσπιστο και φοβισμένο γιο για τον πατέρα της πρωτόγονης ορδής, και τα αντιλαμβανόμεστε αυτά ευκολότερα, αν με τη σκέψη μας, ξαναποθετηθούμε σ' ένα παιδικό και πρωτόγονο περι-

βάλλον. Οι παιδικές συγκινήσεις είναι πολύ εντονότερες, πολύ πιο ανεξάντλητες από τις ανάλογες των ενηλίκων και μόνο η θρησκευτική έκσταση μπορεί να τις επαναφέρει. Έτσι μια παράφορη ευλάβεια ήταν η πρώτη αντίδραση στην επάνοδο του παντοδύναμου Πατέρα.

Η κατεύθυνση προς την οποία θα έπρεπε να εξελιχθεί αυτή η θρησκεία του πατέρα ήταν λοιπόν μια για πάντα καθορισμένη, αλλά η ίδια η εξέλιξη δεν είχε ωστόσο τελειωθεί. Η αμφιθυμία είναι ο ουσιαστικός χαρακτήρας των σχέσεων ανάμεσα στον πατέρα και στο γιο. Χρειαζόταν λοιπόν στη διάρκεια των αιώνων η εχθρότητα, που κάποτε εξώθησε το γιο να σκοτώσει έναν πατέρα που ταυτόχρονα τον θαύμαζε και τον φοβόταν, να ξαναφανερωθεί. Δεν έπρεπε λοιπόν στα πλαίσια της μωσαϊκής θρησκείας να υπάρχει θέση για φονικό μίσος κατά του πατέρα. Μόνο μια ισχυρή αντίδραση μπορούσε να εκδηλωθεί: ένα συναίσθημα ενοχής, οι τύψεις πως αμάρτησε και πως εξακολουθούσε ν' αμαρτάνει απέναντι στο Θεό. Αυτό το συναίσθημα ενοχής που αδιάκοπα το συντηρούσαν οι προφήτες και που σε λίγο αποτέλεσε ολοκληρωτικό τμήμα του θρησκευτικού συστήματος, είχε ακόμα μια επιφανειακή αιτιολόγηση, που επιδέξια απέκρυπτε την πραγματική του καταγωγή. Ο λαός χρειάστηκε να περάσει δύσκολες στιγμές, οι ελπίδες που είχε εναποθέσει στο Θεό αργούσαν να πραγματοποιηθούν και όσο πέρναγε ο καιρός ολοένα και περισσό-

τερο δυσκολευόταν να πιστέψει πως είναι ο περιούσιος λαός. Για να μην παραιτηθεί όμως απ' αυτήν την ευτυχία, χρειαζόταν, ένα συναίσθημα ενοχής, ή συνείδηση πως αμάρτησε, έγκαιρα, να δικαιώσουν το Θεό. Πραγματικά επειδή είχαν παραβεί τους νόμους του Κυρίου, για τούτο αυτός τους τιμωρούσε. Κι από την ανάγκη να λιγοστέψουν τις τύψεις, που ανάβλυζαν από τόσο βαθιά πηγή, βρέθηκαν στην ανάγκη να κάνουν ολοένα και πιο αυστηρούς, πιο οδυνηρούς και πιο μικροχαρείς νόμους. Σε μια καινούρια παραφορά ασκητισμού, οι Ιουδαίοι επέβαλαν αδιάκοπα καινούριες παραιτήσεις από τα ένστικτα και κατόρθωσαν μ' αυτόν τον τρόπο, τουλάχιστον στη θεωρία και στη διδαχή, να φτάσουν σε απρόσιτες για τους άλλους λαούς της αρχαιότητας ηθικές κορυφές. Πολλοί Ιουδαίοι θεωρούν τους υπέροχους αυτούς πόθους ως το δεύτερο μεγάλο χαρακτηριστικό και ως τη δεύτερη μεγάλη πραγματοποίηση της θρησκείας τους. Εμείς επιζητούμε να αποδείξουμε πως αυτοί συνδέονται με την πρώτη ιδέα, με την αντίληψη ενός μοναδικού Θεού. Είναι αναντίρρητο πως η ηθική αυτή πηγάζει από ένα συναίσθημα ενοχής οφειλόμενο σε καταπιεσμένο συναίσθημα εχθρότητας απέναντι στο Θεό. Ο χαρακτήρας της δεν έχει ολοκληρωθεί, ούτε μπορεί να ολοκληρωθεί και παρουσιάζει αντιδραστικούς σχηματισμούς που τους παρατηρούμε στις ιδεοληπτικές νευρώσεις. Μ' αυτό τον τρόπο μαντεύουμε, πως χρησιμεύει μυστικά ως τι-

μωρία.

Ό,τι επετελέσθη ύστερα ξεπερνάει τον Ιουδαϊσμό. Άλλα στοιχεία που αναφέρθηκαν από την τραγωδία που είχε διαδραματιστεί γύρω από το πρόσωπο του πρωτόγονου πατέρα, δε συμβιβάζονται καθόλου με τη μωσαϊκή θρησκεία. Σ' αυτήν την εποχή το συναίσθημα της ενοχής δεν ήταν ο κλήρος μόνο των Ιουδαίων, πρόσβαλε σαν μια ακαθόριστη δυσθυμία, που κανένας δεν μπορούσε να ερμηνεύσει την αιτία της, όλους τους μεσογειακούς λαούς. Οι σύγχρονοι ιστορικοί μιλούν για μια παρακμή του αρχαίου πολιτισμού, διαπιστώνω όμως πως δεν είδαν, σ' αυτήν την κατάθλιψη των λαών, παρά μόνο τα συμπτώματα και τις δευτερεύουσες αιτίες.

Μόνον ο Ιουδαϊσμός αποσαφήνισε αυτήν την οδυνηρή κατάσταση. Μ' όλο που οι δρόμοι είχαν προετοιμαστεί από διάφορες πλευρές, ωστόσο μόνο στο πνεύμα **ενός Εβραίου, του Σαούλ από την Ταρσό, που ως Ρωμαίος πολίτης ονομαζόταν Παύλος, γεννήθηκε η ακόλουθη ιδέα:** «Αν είμαστε τόσο δυστυχημένοι, αυτό οφείλεται στο ότι σκοτώσαμε τον Πατέρα - Θεό». Κατανοούμε εντελώς πως μόνο μ' αυτήν τη φανταστική, τη λανθάνουσα μορφή μπόρεσε να συλλάβει αυτήν την αλήθεια του Ευαγγελίου: **«Να λοιπόν που λυτρωθήκαμε από κάθε ενοχή, από τότε που ένας από μας πρόσφερε τη ζωή του για να εξαγοράσει όλα τα αμαρτήματά μας».** Προφανώς, δε βρίσκουμε σ' αυτή τη διατύπωση κανέναν υπαινι-

μό για το φόνο του Θεού, αλλά ένα έγκλημα, που μόνο η θυσία μιας ζωής θα μπορούσε να το εξαγοράσει, ήταν δυνατό να είναι τίποτα άλλο εκτός από ένα φόνο; Ειπώθηκε, επιπλέον, ότι ο θυσιασθείς ήταν ο γιος του Θεού, πράγμα που αποκαθιστούσε ένα δεσμό ανάμεσα στην αυταπάτη και την ιστορική αλήθεια. Αντλώντας τη δύναμή της από μια ιστορική αλήθεια, η καινούρια πίστη μπόρεσε να υπερπηδήσει όλα τα εμπόδια. Το μεθυστικό συναίσθημα πως ήταν η εκλεκτή πίστη το διαδέχτηκε η ανακούφιση της λύτρωσης.

Όσο το γεγονός του φόνου του πατέρα, όταν η ανάμνησή του αναφέρθηκε στη μνήμη των ανθρώπων, χρειάστηκε να υπερπηδήσει πολύ μεγαλύτερα εμπόδια από το άλλο, εκείνο που αποτελούσε την ουσία του μονοθεϊσμού. Και το γεγονός αυτό υπέστη επίσης πολύ πιο σημαντικές παραμορφώσεις. Ο φόνος που δεν μπορούσαν να το μνημονεύσουν αντικαταστάθηκε από το αληθινά ακαθόριστο συναίσθημα του προπατορικού αμαρτήματος.

Προπατορικό αμάρτημα, λύτρωση με τη θυσία μιας ζωής, αυτά ήταν τα θεμέλια της καινούριας θρησκείας που ίδρυσε ο **Παύλος**. Στους κόλπους της ορδής των εξεγερθέντων αδερφών, βρέθηκε αληθινά ένας δημεγέρτης, ένας εμπνευστής του φόνου, ή το πρόσωπο αυτό δημιουργήθηκε μεταγενέστερα και μπήκε στην παράδοση από τους ποιητές για να αυτοεξυμνηθούν οι ίδιοι; Αυτό είναι ένα ζήτημα που παρα-

μένει αναπάντητο. Αφού η χριστιανική θρησκεία ανέτρεψε τα πλαίσια του Ιουδαϊσμού, δανείστηκε ορισμένα στοιχεία από πολλές άλλες πηγές, εγκατέλειψε διάφορα χαρακτηριστικά του καθαρού μονοθεϊσμού και υιοθέτησε πολυάριθμες τελετουργικές ιδιομορφίες, που προσιδιάζουν σε άλλους μεσογειακούς λαούς. Όλα έγιναν μ' έναν τρόπο σαν η Αίγυπτος να έπαιρνε εκδίκηση από τους κληρονόμους του Ικνατόν. Θα έπρεπε να υπογραμμίσουμε τον τρόπο με τον οποίο η νέα θρησκεία αποφάσισε να λύσει το πρόβλημα της αμφιθυμίας αναφορικά με τις σχέσεις ανάμεσα στον πατέρα και το γιο. Βέβαια, το βασικό γεγονός της, ήταν η συμφιλίωση με τον **Πατέρα - Θεό** και η εξιλέωση του εγκλήματος που διεπράχθη εναντίον του, αλλά εξάλλου, ένα αντίστροφο συναίσθημα φανερωνόταν επίσης από το γεγονός ότι ο **Γιος, αναλαμβάνοντας όλο το βάρος του αμαρτήματος, είχε γίνει ο ίδιος Θεός δίπλα ή καλύτερα αντί για τον Πατέρα του. Προερχόμενος από μια θρησκεία του Πατέρα, ο χριστιανισμός έγινε η θρησκεία του Γιου και δεν κατόρθωσε να εκτοπίσει τον πατέρα.**

Ένα τμήμα μόνο του ιουδαϊκού λαού υιοθέτησε την καινούρια διδασκαλία και εκείνοι που την απέρριψαν ονομάζονται ακόμα και σήμερα **Εβραίοι**. Εξαιτίας αυτής της απόφασης βρίσκονται αυτήν την ώρα πιο χωρισμένοι από άλλοτε από τον υπόλοιπο κόσμο. Οι καινούριες θρησκευτικές κοινότητες που, εκτός

από τους Ιουδαίους περιελάμβαναν Αιγύπτιους, Έλληνες, Σύρους, Ρωμαίους και μεταγενέστερα επίσης και Γερμανούς, κατηγορούσαν τους Εβραίους πως σκότωσαν το Θεό. Να ποιο ήταν το αυτούσιο κείμενο αυτής της κατηγορίας: «Δεν παραδέχονται πως σκότωσαν το Θεό, ενώ εμείς το ομολογούμε και εξαγιστήκαμε απ' αυτό το έγκλημα». Αντιλαμβανόμαστε εύκολα πόση αλήθεια κρύβεται πίσω απ' αυτήν την κατηγορία. Θα ήταν ενδιαφέρον ν' αναζητήσουμε, παίρνοντάς το ως θέμα μιας ιδιαίτερης μελέτης, γιατί ήταν αδύνατο για τους Ιουδαίους να εξελιχθούν προς την ίδια κατεύθυνση, όπως και όλοι οι άλλοι, υιοθετώντας μια θρησκεία που παρ' όλες τις παραμορφώσεις, ομολογεί το φόνο του Θεού. Οι Εβραίοι με τούτο ανέλαβαν μια βαριά ευθύνη, που τους αναγκάζουν να την πληρώσουν σκληρά.

Ίσως η εργασία μας να έριξε κάποιο φως στον τρόπο με τον οποίο ο ιουδαϊκός λαός απόκτησε τις ιδιότητες που τον χαρακτηρίζουν. Μα πως κατόρθωσε να διατηρήσει ως τις μέρες μας την ατομικότητά του; Αυτό είναι ένα ζήτημα που ακόμα δε διαλευκάνθηκε. Είναι εύλογο να παραιτηθούμε από το να επιλύσουμε εντελώς αυτό το αίνιγμα. Ότι μπόρεσα να προσφέρω στη μελέτη μου είναι μια απλή συμβολή, που πρέπει να εκτιμηθεί σε συσχετισμό με τους περιορισμούς, που ανέφερα στην αρχή αυτού του έργου.

– ΤΕΛΟΣ –